

Muassis:
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI

O'zbekiston Matbuot va axborot
agentligida 2013-yil 25-iyulda
0055-raqam bilan qayta
ro'yxatga olingan

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

LANGUAGE AND LITERATURE TEACHING

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGINING ILMIIY-METODIK
JURNALI

2014-yil. 12-son.

1991-yildan chiqa boshlagan.

Bosh muharrir:

Bahodir JOVLIYEV

Tahrir hay'ati:

Baxtiyor DONIYOROV
Mamatqul JO'RAYEV
Shahnoza JO'RAYEVA
Islom ZOKIROV
Ulug'bek INOYATOV
Abduhamid MUXTOROV
(Bosh muharrir o'rinbosari)
Nizomiddin MAHMUDOV
Sirojiddin SAYYID
Ergash UMAROV

Jamoatchilik kengashi:

Muhammadjon ALIYEV
Ergesh ABDUVALITOV
Manzura DADAXO'JAYEVA
Lutfullo JO'RAYEV
Ehson TURDIQULOV
Valijon QODIROV

Bo'lim muharrirlari:

Shahnoza JO'RAYEVA
(Til o'qitish metodikasi bo'limi)
Dono XO'JAYEVA
(Adabiyot o'qitish metodikasi bo'limi)

Sahifalovchi:

Husan SAFARALIYEV

Matn teruvchi:

Nodira UMAROVA

Jurnaldan ko'chirib bosilgan maqolalar «Til va adabiyot ta'limi»dan olindi, deb izohlanishi shart.

Jurnalda nashr etilgan maqolalarda mualliflarning tahririyat nuqtayi nazariga muvofiq kelmaydigan fikr-mulohazalari bosilishi mumkin.

Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar taqriz qilinmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

Bosmaxonaga 15.12.2014-yilda topshirildi. Ofset usulida chop etildi. Qog'oz bichimi 60x84¹/₈. Shartli bosma tabog'i 6,0. «Times» garniturasida. 10, 11 kegl. «SANO-STANDART» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Toshkent sh. Shiroq ko'chasi, 100.
Buyurtma № Adadi 6500 nusxa.

2015-YIL – KEKSALARNI E'ZOZLASH YILI

Abduhamid Muxtorov. Yuksalayotgan tuyg'ular mehvari..... 3

DARS – MUQADDAS

Dilnoza Rahmonova. Quvnoq alifbo..... 6

Munajat Mamasharipova. Oftobim onam... .. 8

Marhabo Idatova. Odamiylik – go'zal fazilat 10

Nargiza Rasulova. “Ufq” – kechagi kunning yaxlit parchasi 12

Feruza Hidoyatova. Planning for future 14

ILG'OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

Nargiza Umarova. Alisher Navoiy asarlari leksikasini mavzuiy guruhlar asosida o'rganish 16

Muattar Matniyozova. O'ynab gapirsang ham, o'ylab gapir 17

Klara Mavlonova. Badiiy matn badiiyati va mohiyati siri..... 18

Ravshanbek Egamberdiyev. Lutfiy ijodini o'rganishda «Kim bilag'on?» o'yini..... 21

LET'S LEARN ENGLISH

Lutfullo Jo'rayev. Keling, ingliz tilini o'rganamiz!..... 23

TEACHING ENGLISH

Teaching writing 26

TAHLIL

To'lqin Saydaliyev. Ozar tilida so'zlaydi Bobur..... 27

Murodqosim Abdiyev. Abdulla Qodiriy va o'zbek adabiy tili 29

TADQIQOTLAR

Anvar Ahmedov. Hozirgi zamon nemis tili leksikasida so'zlashuv abbreviaturalari 32

Barno Bahridinova. Asliyat va tarjima tili muammolari..... 34

Mamatqul Jo'rayev. “Yo Haydar” qo'shig'ining tarixiy asoslari 37

Obidjon Karimov. Adabiyot darslarida adabiy-tanqidiy maqolalardan foydalanish 40

ABITURIYENTGA YORDAM

Yorqinjon Odilov. So'z ma'nosidan test ma'nisigacha... .. 43

QO'SHIMCHA MATERIAL

Dilnoza Shoxobutdinova. Ayrim frazeologik birliklar xususida 45

UCHRASHUV

Uldona Abdurahmonova. Hayrat – hayot ilhomi! 46

Tahririyat manzili:

100129, Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30-uy. Telefon: (8–371) 244-04-18,
244-04-15. e-mail: til@sarkor.uz veb-sayt: www.tilvaadabiyot.uz

KONSTITUTSIYAMIZ SHARHI XALQ OG‘ZAKI IJODIDA

Inson o‘z hayotini borliqqa, uning qonunlariga e‘tibor bermay tashkil eta olmaydi. Shuning uchun o‘zini kashf qilishda, o‘rganishda, uning xususiyatlarini, me‘yorini bilishga intiladi. Shu ma‘noda Konstitutsiya huquqiy davlatning asosiy belgisi hisoblanadi.

Konstitutsiyamizda millatimizning ma‘naviyati, tarixiy an‘analari, boy tafakkuri o‘z aksini topgan. Unda o‘zbek xalq og‘zaki ijodi g‘oyalari xos qadriyatlar – inson qadr-qimmat, yurt daxlsizligi, insonparvarlik va urf-odatlar ham ulug‘lanadi. Xususan, ertak va dostonlardagi voqealar markazida inson, uning axloqi, haq-huquqlari va intilishlari asosiy o‘rin tutadi. Shuningdek, ularda Konstitutsiyamizda ilgari surilgan g‘oyalarning ildizlarini ham ko‘rish mumkin.

Oilaviy huquq bolaning shakllanishida o‘z o‘rniga ega bo‘lib, bu borada ertak va dostonlar ham bola tarbiyasida huquqiy savodxonlikni oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, “Zumrad va Qimmat” ertagida sha‘ni toptalgan, o‘z haq-huquqini bilmagan Zumrad obrazi bola qalbida unga nisbatan mehr tuyg‘usini uyg‘otish bilan birga ana shunday holatda qanday ish tutish kerakligini o‘rgatadi.

Konstitutsiyamizning 64-moddasida: *“Ota-onalar o‘z farzandlarini voyaga yetgunlariga qadar boqish va tarbiyalashga majburdirlar...”*, – deya belgilangan sharh “Uch og‘ayni botirlar” ertagi mazmun-mohiyatida o‘z ifodasini topgan. Unda ota o‘z og‘illariga: *“O‘zimdanda keyin baxtsiz bo‘lib qolmanglar deb, sizlarni o‘qitdim. Yaxshi ot qo‘ydim. To‘y qildim, voyaga yetkazdim...”* – deb ta‘kidlagan. Bu esa aynan shu moddaning in‘ikosidir.

Doston janrida moddalar sharhi yoki izohi sifatida “Ravshan” (“Adabiyot” darsligi, 7-sinf), “Kuntug‘mish” (“Adabiyot” darsligi, 8-sinf), “Alpomish” (“Adabiyot” darsligi, 9-sinf), “Rustamxon” yoki “Malikai ayyor” (kollej, akademik litseylar uchun darslik) asarlaridan keltirilgan parchalarga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, bunda, avvalo, barcha doston qahramonlari yoshligidan ilm olishga yo‘naltirilgan, ularning ilm olish huquqi xususida fikr yuritilgan bo‘lib, bu Konstitutsiyamizning 41-moddasida o‘z isbotini topgan: *“Har kim bilim olish huquqiga ega. Bepul umumiy ta‘lim olish davlat tomonidan kafolatlanadi. Maktab ishlari davlat nazoratidadir”*.

Shuningdek, Konstitutsiyamizning 27-moddasida: *“...Hech kim qonun nazarda tutgan hollardan va tartibdan tashqari bironing turar joyiga kirishi, tintuv o‘tkazishi yoki uni ko‘zdan kechirishi, yozishmalar va telefonda so‘zlashuvlar*

sirini oshkor qilishi mumkin emas”, – deb belgilangan. Bu, xususan, “Kuntug‘mish” dostonida Xolbekaning Kuntug‘mishga yozgan xatida ifodalangan bo‘lib, uni faqat Kuntug‘mish ochgan va o‘qigan.

Xalqimizda yoshi ulug‘larning maslahatiga quloq tutish ham muhim qadriyatlardandir. Konstitutsiyamizning 32-moddasida: *“O‘zbekiston Respublikasining fuqarolari jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda bevosita hamda o‘z va-*

killari orqali ishtirok etish huquqiga egadirlar. Bunday ishtirok etish o‘zini o‘zi boshqarish, referendumlar o‘tkazish va davlat organlarini demokratik tarzda tashkil etish, shuningdek, davlat organlarining faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini rivojlantirish va takomillashtirish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Davlat organlarining faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini amalga oshirish tartibi qonun bilan belgilanadi”, – deya qayd qilingan. O‘zbek xalq ijodiyotida yurt-ulusni boshqarishda oqsoqollar bilan kengashib, jamoatchilik fikri va nazoratini amalga oshirish xususida ham fikr yuritilganligini ko‘rish mumkin.

Sevimli dostonimiz “Alpomish”da akasidan norozi bo‘lib, zakot masalasida kelisholmagan Boysari o‘z yurtidan chiqib ketadi. Bu holat hozirgi ko‘rinishda Konstitutsiyamizning 28-moddasida ko‘rsatilgan: *“O‘zbekiston Respublikasi Fuqarosi respublika hududida bir joydan ikkinchi joyga ko‘chish, O‘zbekiston Respublikasiga kelish va undan chiqib ketish huquqiga ega...”*. Dostonda aynan akaning ukadan soliq to‘lashi xususida aytganiga to‘xtalsak, Konstitutsiyamizning 51-moddasidagi: *“Fuqarolar qonun bilan belgilangan soliq va mahalliy yig‘imlarni to‘lashga majburdirlar”*, – degan so‘zlar yodga tushadi. Boybo‘ringning aynan shu asosda ish tutishi va qonun oldida hammaning tengligi yana bir bor qayd qilingan.

Konstitutsiyamizning XIV bob 63-moddasida: *“Oila jamiyatning asosiy bo‘g‘inidir hamda jamiyat va davlat muhofazasida bo‘lish huquqiga ega.*

Nikoh tomonlarning ixtiyoriy roziligi va teng huquqliligiga asoslanadi”, – deya qayd qilingan. O‘zbek xalq ijodiyoti namunalari o‘qir ekanmiz, barcha asar qahramonlari tomonlarning ixtiyoriy roziligi va teng huquqliligiga asoslanib oila qurishganligini ko‘ramiz.

Ko‘rinadiki, Konstitutsiyamiz nafaqat yuridik hujjat, balki u milliy ma‘naviyatimiz asosini tashkil etuvchi umuminsoniylikka xizmat qilib, unga xalq og‘zaki ijodi namunalardagi g‘oyalar ham singdirilgan. Shuningdek, folkloridagi kishilarimizning xalqchil, adolatli jamiyat, erkin va farovon hayot qurishdek orzu-havasi Konstitutsiyamizda o‘zining to‘la ifodasini topgan. Konstitutsiyamizda eng oliy qadriyat sifatida asosiy e‘tibor inson manfaatlariga qaratilgan. Unda hayotimizning garovi bo‘lmish tinchlik, osoyishtalik, totuv hayotning asoslari belgilab berilgan. Fuqarolarning huquq va burchlari bir-biriga uyg‘unlashtirilgan. Eng muhimi, inson huquqi, inson erkinligi mustahkam muhrlab qo‘yilgan.

Dilbar NORMURODOVA,

Termiz shahridagi 11-umumiy o‘rta ta‘lim maktabining
ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi,

Jamila NE‘MATILLAYEVA,

Termiz davlat universiteti 3-kurs talabasi

ЮКСАЛАЁТГАН ТУЙҒУЛАР МЕҲВАРИ

Абдуҳамид МУХТОРОВ,
Халқ таълими аълоҳиси

Ҳар йили Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинган кун муносабати билан ўтказиладиган тантанали маросимдаги Президентимиз Ислоҳ Каримовнинг байрам табриги ва маърузаси кенг жамоатчилик ва юртимиз ҳаётида катта воқеа бўлиб келмоқда. Бу бежиз эмас, албатта. Маърузада Юртбошимиз ўтаётган йилга ҳолис баҳо бериб, эришилган муваффақиятларни эътироф этган ҳолда, келгуси йилнинг устувор йўналишларини белгилаб берувчи ном хусусида ўз таклифни жамоатчилик ҳукмига ҳавола этади.

Албатта, йилдан йилнинг фарқи бор. Юртимизда ҳар бир кириб келаётган йилга алоҳида эътибор бериш анъанаси, мана, Мустақиллик йилларида ўзининг катта самарасини берди. Зеро, йилнинг муайян тарзда номланишига қараб махсус давлат дастури ишлаб чиқилади ва ана шу дастур асосида ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий соҳалардаги долзарб муаммолар ечимига доир чора-тадбирлар амалга оширилади. Энг асосийси, ҳар бир йилда муайян соҳа ёки жабҳани юксалтиришга алоҳида эътибор қаратилади. Шунингдек, янги йил билан ўтган йилнинг моҳиятан бир-бирини тўлдириши, уйғунлик касб этиши унинг яна бир муҳим томонидир.

Келинг, сўзимиз асоссиз бўлмаслиги учун мисолларга мурожаат қилиб, йиллар номланиши хронологиясини ёдга олайлик.

1994 йил – “Мирзо Улуғбек йили” деб эълон қилинди. Шу сабаб бўлиб жаҳон илм-фани ривожига муносиб ҳисса қўшган улуғ аллома бобомиз илмий меросига дунё олимларининг эътибори ошди, олимнинг китоблари чоп этилди, қатор халқаро анжуманлар ўтказилди.

Соҳибқирон бобомиз таваллудига 660 йил тўлиши муносабати билан 1996 йил – “Амир Темур йили” дея эълон қилинди. Очиқ тан олайлик, шўро даврида Амир Темур деганда “шафқатсиз, босқинчи” тушуниларди. Нафақат партия билетига эга фуқаро, балки айрим санъат арбоблари ва ёзувчиларининг ҳам айнан шу образни халқ онгига сингдиришга урингани ғоят афсусланарли...

Аммо, ҳақиқий Амир Темур образи халқ оғзида тилдан-тилга ўтиб юрган афсоналарга айланган ҳақиқатларда яшарди. Мустақилликнинг илк йилларидан бошлаб Амир Темур шахсига эътибор кучайди. Жумладан, Амир Темурнинг Урта Осиё тарихида тутган ўрнига бағишлаб заҳматкаш олим Иброҳим

Мўминов томонидан ёзилган, шўро даврида ман этилган рисола ҳам чоп этилди. Аммо Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари ўзи ҳақидаги чин ҳақиқатга, ўзига муносиб эътиромга айнан 1996 йилдан, айнан Амир Темур йилидан сазовор бўлиб келмоқда.

Соҳибқирон ҳақидаги энг улуғ ҳақиқат эса Юртбошимиз томонидан айтилди: “Кимки ўзбек номини, ўзбек миллатининг куч-қудратини, адолатпарварлигини, чексиз имкониятларини, унинг умумбашарият ривожига қўшган ҳиссасини, шу асосда келажакка ишончини англамоқчи бўлса, Амир Темур сиймосини эслаши керак”.

1997 йил юртимизда “Инсон манфаатлари йили” деб эълон қилинди. Табиийки, ҳар қандай ислоҳот инсон учун, инсон ислоҳотлар учун эмас. Истиқлол йилларида амалга оширилаётган кенг кўламли ислоҳотларда айнан шу тамойил устуворлиги билан қадрлидир. Мустақиллик даври қисқа муддатда рўй берган янги ижтимоий муносабатлар, янги-ча қарашлар ва нуқтаи назарлар билангина эмас, мутлақо янги: фикри теран, маънавияти юксак халқ майдонга келгани билан ҳам тарих саҳифаларига олтин ҳарфлар билан битилса, арзийди. Зеро, бу мустақилликнинг тарихий ютуғидир. Истиқлол янги шахсни, Озод Инсонни яратди. Мафкуравий таъйиқлардан эркин, коммунистик идеология ёки “Коммунизм қурувчининг ахлоқ кодекси” қолипларига мажбуран солинмаган янги Инсон шаклланди. Озод Инсон озодлик шароитидагина камолга етади. Президентимиз таъкидлаб ўтганидек, “Тафаккур озод бўлмаса, онг ва шуур таъйиқдан, қулликдан қутулмаса инсон озод бўлолмайди”.

1998 йил – “Оила йили” деб эълон қилинди. Эътироф этиш жоиз, Шарқда оила алоҳида аҳамиятга эга. У нафақат жамиятнинг кичик бир бўғини, балки таълим-тарбия маскани ҳамдир. Ота-онанинг жамият, фарзандлар олдидаги бурчи хусусида Шарқ педагогикасининг ноёб асари – Кайковуснинг

“Қобуснома”сида шундай дейилади: “Фарзандга адаб, ҳунар ўргатмакни мерос деб билғил... Оталик шартин бажо келтурғилки, фарзандинг вужудга келғондагидек тириклик қилсин, яъни ҳар одамки вужудга келур ва шу кундин эътиборан хулқи ва табиати унга ҳамроҳ бўлур, аммо ул ожизлик ва бекуватлиқдин уни намоён қила олмағусидир. Катта бўлғон сайин жисми ва руҳи қувват топар ва барча руҳи (феъл-атвори) ривожланадур, камолга етғондин сўнг тамоми яхшилик ва ёмонлиғини зоҳир қилур. Лекин сен адаб, ҳунар ва донишни фарзандингга ўзингдин мерос қилғил, токи унинг ҳаққин бажо келтурмуш бўлғайсан...”¹

Бундан деярли ўн аср бурун яратилган “Қобуснома”да айтилган фикрларни тўлдирган ҳолда, Юртбошимиз шундай дейди: “Ўзбек халқи ўзининг шахсий фаровонлиги тўғрисида эмас, балки оиласининг, қариндош-уруғлари ва яқин одамларининг, кўшиларининг эсон-омонлиги тўғрисида ғамхўрлик қилишни биринчи ўринга қўяди. Бу эса энг олий даражадаги маънавий қадрият, инсон қалбининг гавҳаридир”.

1999 йил мамлакатимизда “Аёллар йили” деб эълон қилинди, кейинги 2000 йил – “Соғлом авлод йили” шиори остида ўтди. Янги XXI асрнинг биринчи йили, 2001 йил – “Оналар ва болалар йили” деб аталди. Мутаносиб равишда 2002 йил – “Қарияларни қадрлаш йили”, 2003 йил – “Обод маҳалла йили”, 2004 йил – “Меҳр ва муруват йили”, 2005 йил – “Сиҳат-саломатлик йили”, 2006 йил – “Ҳомийлар ва шифокорлар йили”, 2007 йил – “Ижтимоий ҳимоялаш йили”, 2008 йил – “Ёшлар йили”, 2009 йил эса “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” номларини олди.

Шу ўринда бошқа йилларнинг аҳамияти ва кўламини тўлиқ эътироф этган ҳолда, айниқса, “Обод маҳалла йили” ҳақида алоҳида тўхталиб ўтишни истардик.

Назаримизда, бизда ҳеч бир халқда учрамайдиган қадимий ҳикмат бор: “Бир болага етти маҳалла ота-она”. Бу нақл замирида улкан маъно мужассам. Зеро, халқимизнинг “Боланинг бегонаси бўлмайти”, деган гапи ҳам аслида элимиз бағрикенглигининг, меҳрибонлигининг ёрқин ифодасидир.

Маҳалланинг кундалик ҳаётимиздаги аҳамияти Президентимизнинг куйидаги фикрларида ўзининг тўлиқ ифодасини топган: “Аввало, шуни айтиш керакки, “обод” деган сўз, “обод маҳалла” деган ибора замирида теран маъно бор.

Обод деганда, халқимиз, миллатимиз нафақат кўркам ва чиройли, шу билан бирга, айнан тинчлик ва осойишталик, ўзаро меҳр-оқибат, аҳиллик, қут-

барака ҳукмрон бўлган жойларни тасаввур қилади... Барчамиз яхши биламиз, “Отанг – маҳалла, онанг – маҳалла” деган ҳикматда жуда катта маъно бор.

Агар биз бу иборанинг ҳақиқий мазмунини сўзда эмас, амалда намоён этмоқчи бўлсак, шу маҳаллада яшайдиган ким бўлмасин – бева-бечора ёки ногирон бўладими, ёлғиз қолган қария бўладими – буларнинг барчасига нафақат моддий ёрдам беришимиз, аввало, меҳр-эътибор қаратишимиз зарур”.

Маҳалла тизими аввалига бизнинг менталитетимиздан, дунёқарашимиздан беҳабар айрим хорижлик мутахассисларга эриш туюлгани ҳам рост. Бироқ бора-бора вақт ҳаммасини ўз ўрнига қўйди. Жумладан, таниқли журналист Л. Левитин ўзбек фуқаролари айнан маҳалла орқали давлат ва жамият бошқарувида иштирок этишини алоҳида таъкидлаб ўтади².

Маҳалла – фуқаролар манфаатларининг ҳимоячиси, янги жамиятда адолат ва демократиянинг қарор топишида энг ишончли омил, шунинг баробарида ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий ҳаётнинг таянчидир³.

2011 йил – “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили” деб эълон қилинган эди. Бундан кўзланган мақсад эса ниҳоятда улуғ эдики, буни қисқа вақт ичида ўз оиласи, маҳалла-кўйи, умуман, Ўзбекистоннинг иқтисодий барқарорлиги, аҳолининг тотувлиги ва фаровонлигини ўйлаган ҳар бир киши, тадбиркор аниқ-тиниқ ҳис қилди.

Жамиятимизнинг асоси бўлмиш оила институти янада мустаҳкамлаш ва ривожлантириш, оилаларни, айниқса, ёш оилаларни ҳуқуқий ва ижтимоий-иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш ҳамда қўллаб-қувватлашни кучайтириш борасида олиб борилаётган барча ишларни сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш, жисмонан соғлом, маънавий етук ва ҳар томонлама ривожланган баркамол авлодни тарбиялашда оиланинг ролини юксалтиришга доир кенг кўламли чора-тадбирлар комплексини амалга ошириш мақсадида 2012 йил – “Мустаҳкам оила йили” деб номланди.

Биргина шу йилнинг ўзида ушбу улуғ мақсад йўлида 1 триллион 478 миллиард сўмдан зиёд маблағ оилалар ва улар билан боғлиқ омиллар учун сарфланганининг ўзи ҳайратланишга асос бўладиган воқеа эди...

2013 йилнинг “Обод турмуш йили” деб эълон қилинганлиги муносабати билан мамлакатда барқарорлик ва хавфсизликни, фуқаролар тотувлигини, миллатлараро ва конфессиялар-

аро бағрикенгликни янада мустаҳкамлаш, инсон ҳуқуқлари, эркинлиги ва манфаатлари муҳофазасини таъминлаш, аҳоли фаровонлиги ва реал даромадларининг изчил ўсишини таъминлаш, иш билан бандликни оширишга алоҳида эътибор кучайтирилди. Бунда биринчи навбатда, оилаларни давлат томонидан аниқ манзилли муҳофаза қилиш ва уларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш тизимини такомиллаштириш, аҳоли саломатлигини муҳофаза қилиш тизимини такомиллаштириш, соғлиқни сақлаш муассасаларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш, айниқса, болалар ва оналарнинг соғлиғини мустаҳкамлаш, жисмоний ва маънавий соғлом, уйғун камол топиб келаётган авлодни, профессионал, замонавий даражада тайёрланган кадрларни тарбиялаш борасида олиб борилаётган ишларнинг самарадорлигини ҳар томонлама ошириш юзасидан муҳим тадбирлар бажарилди.

Мана, 2014 йил – “Соғлом бола йили” ҳам якунига етмоқда.

Хўш, бу йил давомида нималарга, қандай ютуқларга эришдик?

Муҳтарам Президентимизнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 22 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузасида таъкидланганидек, “...Соғлом бола – аввало, соғлом ва аҳил оиланинг мевасидир, деган ҳаётий ҳикматдан келиб чиққан ҳолда, йил давомида оилада ўзаро ҳурмат муҳитини, унинг иқтисодий ва маънавий асосларини мустаҳкамлаш, ёш оилаларни қўллаб-қувватлаш, оналик ва болаликни ҳимоялаш, опсингилларимизнинг оғирини енгил қилиш, уларнинг қобилият ва имкониятларини рўёбга чиқариш бўйича ҳам кенг қўламли ишлар амалга оширилди.

“Соғлом она – соғлом бола” лойиҳаси доирасида жами 13 миллион 600 мингдан зиёд аёллар ва болалар тиббий кўриқдан ўтказилди. Бунинг натижасида 2 миллион 800 минг аёл ва 2 миллион 500 минг бола соғломлаштирилгани бу йўлдаги катта қадам бўлди.

Муҳим амалий масалалардан бири – аёлларимизни тадбиркорлик соҳасига жалб этиш ва уларни молиявий қўллаб-қувватлаш мақсадида камида 50 фоиз ишчи-хизматчилари хотин-қизлардан иборат

бўлган кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига тижорат банклари томонидан 770 млрд. сўмлик кредитлар ажратилди.

Бизнинг эътиборимиз марказида турган касб-хунар коллежлари битирувчилари орасидан ўз бизнесини ташкил қилишга интилаётган йигит-қизларга 170 млрд. 700 млн. сўм миқдоридан кредитлар ажратиб берилгани ва улар ўз хусусий ишини очиш имконига эга бўлганининг ўзи, ҳеч шубҳасиз, ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий жиҳатдан ўта муҳим муаммоларни ечишга имкон берди”.

Албатта, мазкур йил давомида амалга оширилган эзгу ишларни санаб, ҳисоблаб адоғига етиш мушкул. Зеро, бажарилган ҳар бир амал ортида минглаб ватандошларимизнинг тақдири, эртанги ёруғ истиқболига пойдевор, асос қурилганини кўриб қалбинг ифтихорга тўлади. Энг муҳими, бу жараёнда ҳар бир юртдошимиз онгу тафаккуридаги эврилиш, юксалиш боис халқимизнинг бир мушт бўлиб Ватанимиз – мустақил Ўзбекистоннинг тинчлиги, фаровонлиги йўлида тобора мустаҳкам жипслашиб бораётгани энг катта ютуқдир. Зотан, тинчлик, аҳиллик бор ерга кут-барака иниши шубҳасиз.

Кириб келаётган 2015 йилнинг “Кексаларни эъзозлаш йили” деб номлангани бу сўзларимизни қўллаб-қувватлайди. Яъни Юртбошимиз таъкидлаганидек, “Ҳар қандай жамиятнинг ёши улуг одамларга бўлган эътибори ва ғамхўрлиги унинг маданий даражасини белгилайди, десак, янглишмаган бўламыз. Соддагина, ўзбекона қилиб айтганда, кексаларга ҳурмат-эҳтиром, меҳр-оқибат кўрсатиш маънавий ҳаётимизнинг том маънодаги ажралмас қисмига айланган”.

Шундай экан, шарқона, айниқса, ўзбекона қадриятлардан бири бўлган кексаларга, умуман, улуг ёшлиларга ҳурмат-эҳтиром, меҳр-оқибатли бўлиш хонадонларимиздаги иноқлик ва бағри бутунликни мустаҳкамлаб, кут-барака, файз-тароватни аритмайди. Бу эса юртимизнинг тараққий этган давлатлар сафидан муносиб ўрин эгаллаши ва халқимизнинг ҳеч кимдан кам бўлмай, тенглар ичра тенг бўлишида муҳим омилдир.

Йилдан-йилга юксалиб бораётган туйғулар ҳар биримизга муборак бўлсин!

¹Кайковус. Қобуснома. Т.: “Ўқитувчи”, 2006.106–107-бетлар.

²Л.Левитин, Д.С.Карлайл. И. Каримов – янги Ўзбекистон Президенти. Т.: Ўзбекистон, 1996. 43-бет.

³Ў.Носиров. Сизнинг ёдномангиз. Т.: Тафаккур, 2009.

Dilnoza RAHMONOVA,

Buxoro viloyati Qorovulbozor tumanidagi 1-umumiy o'rta ta'lim maktabining ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

QUVNOQ ALIFBO

Darsning mavzusi: O'zbek alifbosi

(5-sinf, III chorak)

Darsning maqsadi:

– o'quvchilarning alifbo haqidagi bilimlarini kengaytirish;

– o'quvchilar ongiga tilimiz, milliy madaniyatimiz va Vatanga muhabbat ruhini singdirish;

– o'quvchilar nutqini rivojlantirish, tafakkurini o'stirish.

Darsning usuli: "Tavsif berish" metodi, "Xotira mashqi", "Kubiklarni to'ldir", "Bo'sh o'tirma, bosh qotir" o'yinlari.

Darsning jihozi: darslik, slaydlar, alifbo tushirilgan ko'rgazma, rag'bat kartochkalari, marker.

Darsning borishi:

Dastlab o'quvchilar quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1. "Alifbo".

2. "Unlilar".

3. "Undoshlar".

So'ng o'quvchilar uyga berilgan 374-mashqdagi so'zlarni joyiga qo'yib, hosil bo'lgan gapni o'qib berishadi.

O'qituvchi guruhlariga quyidagi savollar yozilgan tarqatmalar beradi:

1. Sintaksis bo'limida nimalar o'rganiladi?
2. Grafika bo'limida nimalarni o'rganamiz?
3. Morfologiya bo'limida-chi?
4. Fonetikada nimani o'rganamiz?

Javoblar umumlashtirilib, yangi mavzu bilan bog'lanadi.

Yangi mavzu bayoni:

Har bir guruh "Tavsif berish" metodidan foydalanib, o'z guruhiga tavsif beradi.

"Alifbo" guruhi:

Harflarning ma'lum bir tartibda joylashuviga alifbo deyiladi. Alifbo so'zi arab yozuvidagi harflar tartibining birinchi va ikkinchi harflari – alif va bo (be) nomlarining qo'shiluvidan hosil bo'lgan.

Hozirgi o'zbek alifbosi lotin yozuviga asoslanganligi tufayli lotin yozuvi asosidagi yangi o'zbek alifbosi deyiladi. Unda 29 ta harf bor.

"Unlilar" guruhi:

O'pkadan chiqayotgan havo og'iz bo'shlig'ida hech qanday to'siqqa uchramay chiqishi natijasida hosil bo'ladigan tovushlarga unli tovushlar deyiladi.

Tilimizda oltita unli tovush bor.

"Undoshlar" guruhi:

O'pkadan chiqayotgan havo og'iz bo'shlig'ining ma'lum bir joyida yoki bo'g'izda to'siqqa uchrashidan hosil bo'lgan tovushlar undosh tovushlar sanaladi.

Tilimizda 23 ta undosh tovush bor.

Guruhlarning ushbu ma'lumotidan so'ng darslikdagi topshiriqlar og'zaki bajariladi.

O'quvchilarning boshlang'ich sinfda olgan bilimlariga asoslanib "Xotira mashqi" o'tkaziladi. Bunda guruhlardan bittadan o'quvchi doskaga chiqib, alifboni yoddan aytishi kerak bo'ladi. Topshiriqni tez va to'g'ri bajargan guruh rag'bat kartochkasiga ega bo'ladi.

So'ngra "Kubiklarni to'ldir" o'yini ekranda ko'rsatiladi.

Har bir guruh ikki daqiqa vaqt ichida kataklarni to'ldirishi kerak bo'ladi.

Guruhlarning javoblariga qarab rag'bat kartochkalari beriladi.

375- mashq matni ifodali o'qitiladi.

Mustahkamlash:

Bu bosqichda "Topgan topaloq" o'yini orqali yangi mavzu mustahkamlanadi. Bunda har bir guruhga alohida topshiriqlar beriladi.

1-guruh topishmoqlarga javob berish orqali yashiringan so'zni topadi.

1. Goh qaldirg'och, goh laylak,
Bahordan berib darak.
Osmonda uchar

(Varrak)

2. Dasturxonni limmo-lim,
Qani endi aytar kim?
Qaysi meva va taom
A harfidan boshlanar?
Bu meva erur...

(Anor)

3. U bor senda va menda,
Qo'y-chi, har bir insonda.
Eng yaxshisi asal, qand
Yomoni-chi berar pand.

(Til)

4. Ustida yashil to'ni
Yoz-u qish yechmas uni.

(Archa)

TA'LIMI

5. Yum-yumaloq jizzali
Yesang juda mazali.

(Non)

2-guruh berilgan raqamlardagi harflarni topish orqali so'z hosil qiladi.

21	1	19	1	13

3-guruh harflarni to'g'ri joylashtirish orqali so'zni topadi.

A, A, V, N, T.

Har bir guruh Vatan so'zini hosil qilishi lozim.

Topshiriqni tez bajargan guruh g'olib hisoblanadi.

376-mashqni bajarishda o'quvchilar hikoyani o'qib, savollarga javob berishadi.

So'ng guruhlariga quyidagi slayd ko'rsatiladi:

Bolajonlar,
ushbu harflarni o'ziga mos kubiklar
ichiga to'g'ri yozib, maqolni o'qing.

O'quvchilarni darsga yanada qiziqtirish maqsadida "Bo'sh o'tirma, bosh qotir" sharti o'tkaziladi. Bunda guruhlar o'zlariga berilgan boshqotirmalarni yechishadi.

"Alifbo" guruhiga:

1. Sifatga oid so'z.
2. Asal so'zining ma'nodoshi.
3. O'g'li bolaning ismi.
4. Bog'lovchining nomi.

			1		
		2			
	3				
4					

"Unilar" guruhiga:

1. "Hid" so'zining ma'nodoshi.
2. Nutq a'zosi.
3. Oyoq kiyimi.
4. Avtomobil rusumi.

			1		
		2			
	3				
4					

"Undoshlar" guruhiga:

1. «Xalq» so'zining ma'nodoshi.
2. «Yuz» so'zining ma'nodoshi.
3. Tort yuziga suriladigan mahsulot.
4. Muso Toshmuhammad o'g'lining taxallusi.

			1		
		2			
	3				
4					

Boshqotirmaning to'g'ri bajargan guruh rag'bat kartochkasiga ega bo'ladi. "Shifobaxsh alifbo" o'yinida o'quvchilar berilgan raqamlardan birini tanlab, shu raqamdagi harfni topishlari hamda ushbu harfga atab she'r aytishlari kerak bo'ladi.

1-A harfi va A vitamini
Baliq, tuxum, pishloqda,
Sariyog'da to'laman.
Qizil sabzi, ko'k piyoz,
Pomidorida bo'laman.

2-B harfi va B vitamini
Biling, sizga men darkor,
Yordamga shay turarman.
Bug'doy, non, no'xat yana
Loviyajonda bo'laman.

3-D harfi va D vitamini
Sut, suzma va tuxumning,
Sarig'idan topasiz,
Baliq go'shti yesangiz
Menga juda yoqasiz.

4-E harfi va E vitamini
Bo'lsam agar ichingda
Men – yordamchi kuchingda,
Jo'xori, jigar, karam,
Men-la shaftoli xushta'm.

Shundan so'ng "Charxpalak" usuli orqali so'zlarni topib, ular ishtirokida gaplar tuziladi.

Dars so'nggida g'olib guruh aniqlanadi va faol o'quvchilar baholanadi.

Uyga vazifa: 377-mashq.

Munajat MAMASHARIPOVA,
Sirdaryo viloyati Boyovut tumanidagi 47-umumiy o'rta ta'lim
maktabining ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

OFTOBIM ONAM...

O'tkir Hoshimovning "Dunyoning ishlari" qissasi yuzasidan mustahkamlash darsi

(5-sinf, III chorak)

Darsning maqsadi:

a) tarbiyaviy maqsad: o'quvchilarning mavzu yuzasidan olgan bilimlarini mustahkamlash va umumlashtirish;

b) ta'limiy maqsad: o'quvchilar qalbida onalarga bo'lgan muhabbat tuyg'usini o'stirish, ular qalbida ijobiy fazilatlarni shakllantirish;

d) rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarning ijodiy tafakkurini o'stirish.

Darsda foydalaniladigan usullar: "Raqamlarda savol yashirin", "Sinkveyn", "Klaster".

Darsda foydalaniladigan jihozlar: darslik, yozuvchi portreti, "Dunyoning ishlari" qissasi, tarqatma savollar.

Darsning borishi:

Dastlab o'quvchilar ikki guruhga bo'linishadi: "Quyosh", "Gul". O'quvchilar guruhlari nomini quyidagicha izohlashadi:

"Quyosh" guruhi:

*Onaning pok mehri quyoshdan qaynoq,
Tog'lar tiz cho'kadi bardoshiga ham.
Onalar tilagi – tonglardan oppoq,
Istagim, ko'zlari hech bo'lmasin nam.*

"Gul" guruhi:

*Gulga qiyoslagim keldi onani,
Bahorga burkaydi borgan go'shasin.
Dunyoning eng go'zal, baxtli damlari
Onalar poyiga nurdek to'shalsin.*

So'ng "Raqamlarda savol yashirin" usuli orqali o'quvchilar raqamlar yozilgan tarqatmalarni olishadi. O'qituvchi monitor orqali quyidagi savollarni o'quvchilarga ma'lum qiladi:

1

"Dunyoning ishlari" qissasidan qanday hikoyalar o'rin olgan?

2

"Dunyoning ishlari" qissasi dostondek o'qiladi. Uni o'qib o'z onalarimizni o'ylab ketamiz". Bu fikrni qaysi adib bildirgan?

3

"Dunyoning ishlari" qissasidagi qaysi hikoyada onaning o'z jigarbandini kasallik xavfidan tezroq xalos qilish uchun har narsaga, hatto jonini ham berishga tayyor ekanligi tasvirlanadi?

4

"Qarz" hikoyasida onaning yana qanday ijobiy fazilati namoyon bo'ladi?

5

Qaysi hikoyada insonning ona oldidagi farzandlik burchi hech qachon to'lab bo'lmas qarz ekanligi tasvirlanadi?

6

Nima uchun asarni o'qiganimizda beixtiyor mehribon onamiz ko'z oldimizga keladi?

O'quvchilarning fikrlari monitoridagi quyidagi javoblar asosida tekshirib boriladi:

1

"Dunyoning ishlari" qissasidan "Alla", "Gilam paypoq", "Qarz", "Iltijo", "Haqqush" kabi ko'plab hikoyalar o'rin olgan.

2

Said Ahmad

3

"Gilam paypoq" hikoyasida

4

"Qarz" hikoyasida onaning nafaqat o'z farzandlariga, balki qo'shnilarning bolalariga ham birdek mehribon ekanligi namoyon bo'ladi.

5

"Iltijo" hikoyasida

6

Chunki dunyodagi barcha onalar birdek mehribon.

O'qituvchi o'quvchilarni javobiga qarab baholaydi. O'quvchilarni faollashtirish, faoliyatini baholashga yo'naltirish maqsadida "Sinkveyn" mashqi o'tkaziladi. Bu mashqni doskada o'quvchilar quyidagicha bajarishlari mumkin:

1-qator ot – bir so'z – **Ona**;

2-qator sifat – ikki so'z – **mehribon, oqko'ngil**;

3-qator harakat bayoni – uch fe'l – **oq yuvib, oq taraydi, parvona bo'ladi, tarbiyalaydi;**

4-qator his-tuyg'u – to'rtta so'z – **ko'ngli tonglardan ham oppoq;**

5-qator bir so'z – sinonim – **valida.**

O'quvchilar javobiga qarab baholanib boriladi.

So'ng o'quvchilarning nasriy asarlarni ifodali o'qish qobiliyati, aktyorlik mahorati sinovdan o'tkaziladi. Buning uchun har bir guruhdan xohlagancha o'quvchi chiqib, asardagi hikoyalardan parcha yod aytib beradi.

“Quyosh” guruhi o'quvchisi:

“Oq, oydin kechalar” hikoyasidan parcha:

...Bolaligimni eslasam, iliq yoz kechalari ko'z ol-dimga keladi. Bilmadim, ehtimol, o'sha oq,oydin kecha-larda onam ilk bor qo'limga qalam tutqazgandir.

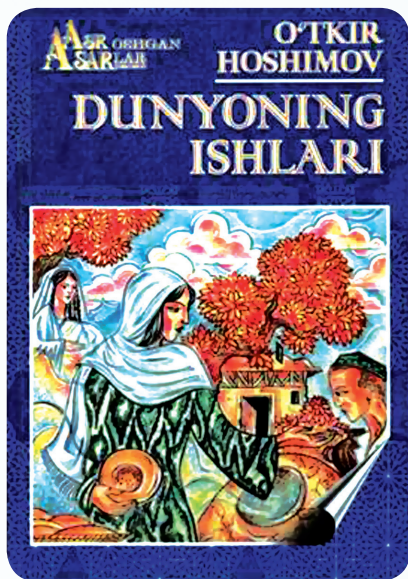
Yulduz to'la osmonga tikilaman. Ehtimol, osmonda-gi eng yorqin yulduzlar onalarning jonidir.

Ehtimol, onalarning so'ngan yulduzlari birlashib quyoshga aylangandir. Oftobni ona deyishlari, ehtimol, shundandir.

“Gul” guruhi o'quvchisi:

“Iltijo” hikoyasidan parcha:

Oyijon, men keldim. Eshityapsizmi, oyi, men yana keldim...

Qarang, oyi, tag'in ko'klam kirdi. ...Esingizdami, har yili bahor kirishi bilan sizni dalaga olib chiqardim. Siz charaqlagan oftobni, tiniq osmonni, ko'm-ko'k maysalarni ko'rib quvonardingiz. Esingizdami, neva-rangiz terib kelgan boychechaklarni ko'zingizga surtib, “omonliq-somonliq” qilardingiz...

“Quyosh” guruhi o'quvchisi:

“Xiyonat” hikoyasidan parcha:

Qalbimning zulmat bosgan qaysidir burchagida o'jiz, ammo ishonchli bir nur yilt etdi. «Onang-chi, onang hech qachon xiyonat qildimi senga? Biron marta, aqalli bir marta xiyonat qildimi? Har kim har kimning ko'ziga cho'p solishi mumkin, har kim har kimga xiyonat qilishi mumkin. Faqat ona o'z bolasiga

hech qachon xiyonat qilmaydi. Ehtimol, inson hayoti-ning shuncha yillardan buyon davom etib kelayotgani shundandir.

“Gul” guruhi o'quvchisi:

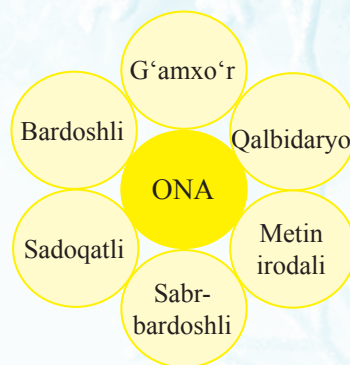
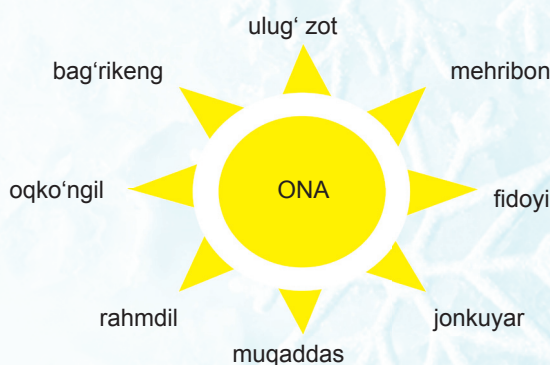
“Havas” hikoyasidan parcha:

Har qanday dardning eng yaxshi davosi vaqt dey-dilar. Bilmadim, boshqalarda shunday bo'lsa bordir. Menda... Ba'zan hammasini unutganday bo'laman-u, biron narsadan siqilsam, tag'in qaytadan boshlanadi. Kechasi uyquq o'chgancha qorong'i shiftga tikilib yo-taveraman, yotaveraman... Shunda qulog'im ostida onamning ohista yupatishi eshitiladi: «Qo'y, bolam, o'zingni siqma... Menga sening chivindek joning kerak. Sen uchun mening yuragim yonganida boshqalarning etagining bari ham kuymaydi, bolam. Hech bo'lmasa meni kuydirmagin...»

Bir vaqtlar shunchaki gapdek ko'ringan bu so'zlar endi boshqacha, juda boshqacha jaranglaydi xayolimda...

O'qituvchi o'quvchilarni ijrosiga ko'ra rag'batlan-tiradi.

Doskada “Quyosh” guruhi quyosh timsoli asosida, “Gul” guruhi esa gul shaklida **“Klaster”** to'ldirishadi:

Baholash va rag'batlantirish:

Darsning yakunida guruhlar to'plagan ballar umum-lashtiriladi. G'olib guruh aniqlanib, adibning “Dunyoning ishlari” kitobini sovg'a tariqasida berish ham mumkin.

Darsda faol qatnashgan o'quvchilar baholanadi va rag'batlantiriladi.

Uyga vazifa: “Ona – ulug' zot” mavzusida insho yozib kelish.

Marhabo IDATOVA,

Jizzax viloyati Forish tumanidagi
15-umumiy o'rta ta'lim maktabining
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

ODAMIYLIK – GO'ZAL FAZILAT

Gulxaniyning “Zarbulmasal” asari yuzasidan mustahkamlash darsi (6-sinf, III chorak)

Darsning maqsadi:

a) ta'limiy maqsad: o'quvchilarning Gulxaniy va uning masallari haqidagi olgan bilimlarini mustahkamlash va umumlashtirish;

b) tarbiyaviy maqsad: Gulxaniyning masallari tahlili orqali o'quvchilarda insoniy fazilatlarini shakllantirish;

d) rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarning fikrlash doirasini kengaytirish.

Darsda foydalaniladigan usullar: savol-javob, “Tanqidiy tafakkur”, “FSMU”.

Darsda foydalaniladigan jihozlar: darslik, tarqatma materiallar, o'quvchilar tomonidan masallarga ishlangan rasmlar, marker.

Darsning borishi:

Dastlab o'qituvchi o'quvchilardan o'zlari bilgan maqollarni aytishini so'raydi. O'quvchilar turli mavzudagi maqollarni aytadilar. So'ng ular “Yaxshilik”, “Sabr-qanoat”, “Do'stlik” guruhlariga bo'linadilar.

O'qituvchi doskaga “Intizom”, “Vaqtga rioya qilish”, “Erkin fikrlay olish”, “O'zgalari fikrini hurmat qilish”, “Hamkorlikda ishlash” kabi qoidalar yozilgan vatman qog'ozini ilib qo'yadi va o'quvchilardan bu qoidalarga amal qilishini so'raydi.

So'ng o'tgan darsni qay darajada o'zlashtirilganini aniqlash maqsadida quyidagicha **savol-javob** o'tkaziladi:

1. Gulxaniy nechanchi asrda yashab ijod etgan?
– XVIII asrning oxiri – XIX asrning birinchi yarmida.
2. “Zarbulmasal” so'zining ma'nosi nima?
– “Zarbulmasal” so'zi arab tilidan olingan bo'lib, “zarb” va “masal”, ya'ni “masallar yig'indisi” degan ma'noni bildiradi.
3. “Zarbulmasal” qanday asar?
– Majoziy obrazlar orqali insonlar xarakterlarini ochib beruvchi pand-nasihatchilik turidagi asar.
4. Gulxaniy fors-tojik tilidagi g'azallarida qaysi taxallusni qo'llagan?
– Jur'at.
5. Masalning o'ziga xos belgisi?
– Qissadan hissa.

6. Gulxaniyning bizgacha o'zbek va tojik tillaridagi nechta g'azali yetib kelgan?

– 12 ta.

Har bir to'g'ri javob uchun guruh a'zolariga bittadan rag'bat kartochkasi berib boriladi.

Savol-javobdan so'ng “**Tanqidiy tafakkur**” usuli qo'llaniladi. Bunda o'qituvchi guruhlarining bahs-munozaraga kirishishi uchun quyidagicha savol beradi:

– Biz doim yaxshilik qilish fazilatini ulug'laymiz. Lekin yaxshilikka doim yaxshilik qaytadimi?

“Do'stlik” guruhi: Yo'q, ko'pincha yaxshilikka yaxshilik qaytmaydi.

O'qituvchi: Nimaga asosanib bu fikrga keldingiz?

“Do'stlik” guruhi: Gulxaniyning “Toshbaqa bilan chayon” masalini misol keltiramiz: Toshbaqa chayonni ustiga mindirib, suvdan olib o'tmoqchi bo'ladi, lekin chayon toshbaqaning ustida o'tirgan bo'lsa ham uni chaqmoqchi bo'ladi. Ayrim odamlar toshbaqa singari yaxshilik qilmoqchi bo'ladilar-u, ammo chayon singari odamlardan faqat yomonlik qaytadi.

O'qituvchi qolgan guruhlarining ham fikrini eshitadi.

“Yaxshilik” guruhi: Baribir yaxshilik qilish kerak. To'g'ri, ayrim vaqtlarda yaxshilikka yomonlik qaytishi mumkin, ammo “Yaxshilik qil – daryoga ot, baliq bilar, baliq bilmasa, xoliq bilar”, “Yaxshilikni daryoga qil – biyobondan top”, – deyishgan ota-bobolarimiz. Yaxshilik qilish insonlarning eng ulug' fazilatlaridan.

“Sabr-qanoat” guruhi: Insonlar imkoni boricha bir-birlariga yaxshilik qilishi kerak. Yaxshilikni qilib, minnat qilish esa eng yomon odat.

O'qituvchi guruhlarining fikrini umumlashtirib, yomonlik qilingan holatlarda ham yaxshilik qilish kerakligini o'quvchilarga uqtiradi.

So'ng “**FSMU**” usuli orqali o'quvchilar bilimi sinalladi. O'qituvchi doskaga ushbu formula yozilgan qog'ozni ilib, tushuntiradi.

F – fikringizni ayting.

S – fikringizni qo'llab-quvvatlovchi sababni ko'rsating.

M – sababni tushuntirib beruvchi misol keltiring.

U – umumlashtirib, xulosa chiqaring.

Bu usulga ko'ra har bir guruh doskadagi formula asosida Gulxaniyning bitta masali misolida fikrini oq qog'ozga yozib, asoslab beradi.

“Yaxshilik” guruhi:

F – Yolg'on – eng yomon odat.

S – Yolg'on gapirgan odamlar o'ziga jabr qiladi.

M – Gulxaniyning “Yolg'onchi tuya” masali bunga misol bo'la oladi: Qish fasli edi. Qor-yomg'ir rosa yog'di. Unda bir tuya loyga yiqilib, dumigacha loyga botib qoldi. U tuya sahroga sho'razor izlab kelgan edi. Yo'lda bir tulki yo'liqdi. Salomlashgach, tulki tuyaning ahvolini so'radi:

– Hormasinlar! Qayerdan kelyapsan?

– Hammomda cho'milib kelayotgandim.

– Rost aytasan, hammayog'ing toza. Oyoqlaring ham top-toza ekan-a?! Bu deymen, hammomchi yo'q ekan, shekilli, faqat o'zing cho'milibsanda-a?

U – Hech qachon yolg'on gapirmaslik kerak!

Sabr-qanoat” guruhi:

F – Sabr-qanoatli bo'lish kerak.

S – Sabrning tagi sariq oltin.

M – “Dumsiz eshak” masali: Bir dumsiz eshak bor edi. U bir kuni dumining g'amida yo'lga chiqadi: dum axtarib saholarni kezadi, uni topa olmaydi. Ittifoqo, bir kun yo'lga chiqib, ekinzorning o'rtasiga tushadi. Uzoqdan uni dehqon ko'rib qoladi va yugurib borib, uning ikki qulog'ini kesib oladi. Bechora eshak dum orzu qilib, uni topolmaydi, aksincha, o'zining ikki qulog'idan ajraladi.

U – Sabr qilgan muridiga yetadi.

“Do'stlik” guruhi:

F – Qo'lingdan kelmagan ishga urinma.

S – Chiranma g'oz, hunaring oz.

M – “Maymun bilan Najjor” masali: Kashmir o'lkasida go'zal, dov-daraxti ko'p, sermeva, xushbo'y gullari, suvlari serob bir tog' bo'lardi. Shu yerda maymun yashardi. Kunlarning birida o'z hunarini yaxshi bilgan, mohir duradgor yog'och izlab shu tog'ga keladi. Bir yog'ochni kesib, ortiga jo'naydi, ammo teshasini unutib qoldiradi. Buni kuzatib o'tirgan maymun duradgorga havasi kelib, tezda u kesgan yog'ochning ustiga chiqib olib, uning ishini davom ettirmoqchi bo'ladi. Dumi yog'och yorig'iga kirib qolib dumidan ajraladi.

Najjor juda aqlli va mohir hunarmand bo'ladi. U tog'ga chiqib, tabiat qo'ynida yashagisi kelib qoladi. U hunari tufayli yaxshi yashaydi.

Masalda najjorning mehnati va mehnatdagi mahorati ulug'langan, hunarni va hunar ahlini kuylash, kishilarni hunar o'rganishga chaqirish kabi muhim g'oya ilgari surilgan. Maymun nihoyatda kaltafahm bo'lgani tufayli dumi yog'och orasiga qisilib qolib, dumidan ayriladi.

U – Har ishni o'ylab qilish kerak.

O'qituvchi guruhlarining javobiga qarab rag'bat kartochkasini berib boradi.

So'ng o'quvchilarga test topshiriqlari beriladi.

1. Maqolda fikr qanday ifodalanadi?

A) qisqa, lo'nda

B) batafsil, mukammal

C) keng va aniq

2. Inson nutqini ziynatlaydigan, jozibali qiladigan janr qaysi?

A) topishmoq

B) maqol

C) ertak

3. Gulxaniyning “Zarbulmasal” asariga nechta maqol kiritilgan?

A) 300 ga yaqin

B) 200 ga yaqin

C) 400 ga yaqin

4. “Zarbulmasal” qanday asar?

A) ilm olish to'g'risidagi

B) pand-nasihath tarzidagi

C) tabiatni ulug'lovchi

5. “Zarbulmasal” xalq orasida qaysi nom bilan aytiladi?

A) “Yapaloqqush hikoyasi”

B) “Ko'rqush hikoyasi”

C) “Hudhud hikoyasi”

6. “Zarbulmasal” asarida nechta masal va hikoyat bor?

A) 10 ga yaqin

B) 15 ga yaqin

C) 12 ga yaqin

Baholash va rag'batlantirish: O'qituvchi guruhlar yig'gan rag'bat kartochkalari sonini aniqlab, g'olib guruhni e'lon qiladi, o'quvchilarni ishtirokiga ko'ra baholaydi.

Uyga vazifa: Masallar asosida rasm chizish va mustaqil masal tuzib kelish.

Nargiza RASULOVA,

Namangan viloyati Uychi tumanidagi
5-umumiy o'rta ta'lim maktabining
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi**“UFQ” – KECHAGI KUNNING YAXLIT PARCHASI****Said Ahmadning «Ufq» trilogiyasidan olingan
«Qochoq» nomli parchani o'rganish
(8-sinf, III chorak)****Darsning maqsadi:****a) ta'limiy maqsad:** o'quvchilarni Said Ahmadning «Ufq» trilogiyasidan olingan «Qochoq» nomli parcha bilan tanishtirish;**b) tarbiyaviy maqsad:** o'quvchilarning Vatanni sevis va uni ardoqlash, ota-ona oldidagi farzandlik burchi haqidagi tushunchalarini boyitish;**d) rivojlantiruvchi maqsad:** o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish, dunyoqarashini kengaytirish.**Dars usuli:** bahs-munozara, savol-javob.**Dars jihozi:** darslik, kompyuter, slaydlar, test savollari, rangli qalam va oq qog'oz.**Darsning borishi:** Dars o'qituvchining quyidagi kirish so'zi bilan boshlanadi:

Aziz o'quvchilar, bugungi murakkab davr hozirgi zamon yozuvchisining oldiga bashariyatning ertangi kunini o'ylab, odamlarni ezgulik, insof-diyonat, mehr-oqibat va bag'rikenglikka da'vat etgan holda asar yaratish talabini qo'yimoqda. Yaratilgan har bir asar o'quvchini ezguliklari sari yetaklasagina, uning qalbidan joy oladi, muhabbatiga sazovor bo'ladi.

Yuqoridagi fikrlarga xulosa qilib shuni aytmochimanki, ilmiy adabiyot orqali olam sirlarini o'rgansak, badiiy adabiyot orqali hayotni, inson ruhiyatini o'rganamiz. Shunday ekan, hayotni anglashimizda badiiy adabiyotning ahamiyati beqiyos.

Shundan so'ng o'quvchilar adabiyot haqida aytilgan fikrlarga misollar keltirishadi:

1-o'quvchi: Sevimli yozuvchimiz Abdulla Qahhor: «Adabiyot atomdan kuchli, lekin uning kuchini o'tin yorishga sarflamaslik kerak», – degan edi.**2-o'quvchi:** Cho'lpon: «Adabiyot – o'tkir yurak kirlarini yuvadigan toza ma'rifat suvi», – deb yozgan.**3-o'quvchi:** Cho'lpon yana: «Adabiyot yashasa, millat yashaydi», – deb aytgan.**4-o'quvchi:** Yurtboshimiz Islom Karimov esa «Adabiyotga e'tibor – ma'naviyatga, kelajakka e'tibor», – deya ma'naviyatning asosi adabiyot ekanini va adabiyotga yoshlikdan oshno qalbda yomonlik bo'lmasligini ta'kidlagan.

O'quvchilarning fikrlari tinglanib, o'qituvchi tomonidan umumlashtiriladi va faollar rag'batlantiriladi.

“Lahzalik aql charxi” usuli o'tkaziladi. Bu usul orqali quyidagi savollar bilan murojaat etib, o'quvchilarning oldingi darslarda olgan bilimlari tekshirib olinadi:

1. Sevimli adibimiz Said Ahmad qachon va qayerda tug'ilgan?

2. U qayerlarda ta'lim olgan?

3. Said Ahmad dastlab qayerda ish faoliyatini boshlagan?

4. Yozuvchiga ijodiy maktab bo'lgan jurnal nomini ayting.

5. Said Ahmadning dastlabki hikoyalar to'plami qanday nomlangan?

6. Sevimli adibimiz nechanchi yilda «O'zbekiston Qahramoni» unvoniga sazovor bo'lgan?

7. Said Ahmad Oybekning qaysi fazilatini o'zida mujassamlashtirgan?

8. Said Ahmad G'afur G'ulomning qaysi ijodiy fazilatini o'z asarlarida ifoda etgan?

9. Said Ahmad Abdulla Qodiriyning qaysi ijodiy fazilatini o'zida mujassamlashtirgan adib hisoblanadi?

10. Said Ahmad «Kelinlar qo'zg'oloni» komediyasini nechanchi yilda yozgan?

Yangi mavzu bayoni:O'qituvchi bugungi darsda o'tiladigan mavzuni o'quvchilarga e'lon qilib, doskaga mavzuni yozadi. «Ufq» trilogiyasidan «Qochoq» nomli parcha mazmuni o'quvchilar tomonidan eslatib o'tiladi. So'ng **“Kimning nutqi?”** usuli orqali asar qahramonlari yodga olinadi.

O'quvchilarga magnit tasmasi orqali asar qahramonlarining nutqidan parcha eshittiriladi:

“Bolaginam shundoq erka edi, shundoq erka edi, to maktabga borguncha ham dadasining yelkasidan tushmasdi, opichib guzarga olib chiqardilar, opichib magazinga olib kirardilar”.

– Bu kimning nutqi? (Jannat xola)

“Shattaligimni dadam biladimi? Unga aytma. Naq tutib beradi”.

– Bu kimning nutqi? (Tursunboy)

“Onang qandoq xotin edi. Qandoq xotin edi! Nomard! Ona qabrga qo'yilayotganda ko'rib turib yoniga borolmagan oqpadar! O'z qo'li bilan tuproqqa qo'yishdan qochgan yaramas!”

– Bu kimning nutqi? (Ikromjon)

“– Dada, dada, turing, ketamiz. Yuring, yuring, ketamiz. Endi bas. Ketaylik.”

– Bu kimning nutqi? (Nizom)

Savollarga birinchi qo'l ko'targan guruh a'zolari javob beradi va rag'batlantirib boriladi.

Monitorda asar yuzasidan muammoli savollar ko'rsatiladi.

1. Nima uchun chin insoniy fazilatlar egasi Ikromjon va Jannat xolaning o'g'li Tursunboy "qochoq" degan salbiy nom oldi?

2. Bunday vaziyatda Jannat xola qanday yo'l tutishi kerak edi, deb o'ylaysiz?

3. Siz Tursunboyning qanday jazoga loyiq deb bilasiz?

O'quvchilar bu savollarga javob berishni sud jaryoni kabi o'tkazishlari mumkin. O'qituvchi faoliyatdagi uch guruhni quyidagicha nomlab beradi:

1-guruh – "Qoralovchi".

2-guruh – "Oqlovchi".

3-guruh – Hakam – "Hukm chiqaruvchilar".

"**Qoralovchi**" guruhi: Tursunboyning qochoq nomini olishiga oiladagi haddan ziyod erka tarbiyalanishi sabab bo'ldi, deb o'ylayman.

"**Oqlovchi**" guruhi: Tursunboy oilada yolg'iz farzand edi. Uning erka bo'lishi tabiiy. Uning ismidan ma'lumki, Allohdan so'rab olingan, tursin deya unga Tursunboy ismi qo'yilgan.

"**Qoralovchi**" guruhi: To'g'ri, farzand bilan xonadon go'zal. Farzand aziz, lekin odobi undan aziz, degan maqol bor xalqimizda.

"**Oqlovchi**" guruhi: Jannat xola bilan Ikromjon hamma ota-onalar kabi bugunim, ertam mana shu farzandim, katta bo'lib xalq koriga yarar, deb 21 yil tarbiya qilishdi.

"**Qoralovchi**" guruhi: To'g'ri, lekin hamma narsada chegara bo'lishi kerak ekan. Jumladan, bolaga bo'lgan mehrda ham. Tursunboyning juda ko'p erkalatib, taniq qilib tarbiyalashdi. Asarda keltirilgan jummalarni eslaylik: "...to maktabga borguncha dadasining yelkasidan tushmas edi", – deb xotirlayapti Jannat xola. Ota-onaga bo'lgan mehri farzandlarga bolaligidan singdirib borish zarur.

"**Oqlovchi**" guruhi: O'zbek xalqi – bolajon xalq. Farzandining katta bo'lganini sezmaydi, ular uchun u doim yordamga, himoyaga muhtoj. Ayniqsa, tilab olingan Tursunboy oilada shunday munosabatda ulg'aydi.

"**Qoralovchi**" guruhi: Ana shuning oqibatida bola qo'rqoq, irodasiz bo'lib o'sdi. Tursunboy issiq ona qo'ynida aytgani – aytgan, nima xohlasa – muhayyo. U hech qachon mustaqil bir ishning etagini tutmagan. Birdan xalq boshiga fojia tushdi. Urush boshlandi... Hamma o'g'lonlar kabi Tursunboy ham Vatanni himoya qilishga jo'natildi. Ammo u urushdan qochib, ota-onasining yuzini yerga qaratdi.

"**Oqlovchi**" guruhi: Tursunboyning hamma yaxshi ko'rar edi. Unga ham mehribon ota-onasini, sevgan qizi Zebini va uyini tashlab ketish og'ir bo'ldi. Har qanday insonning urush desa, eti uvushadi. Tursunboy ham bunday vaziyatdan qo'rqib ketdi. Shuning uchun u urushga yetib bormasdan, tug'ilgan vaziyatdan foydalanib, qochib ketadi.

"**Qoralovchi**" guruhi: Tursunboyning qalbida ota-onaga, sevgan qiziga, uyiga nisbatan mehri yo'q edi. Unga insoniy fazilatlar begona. Agar uning g'ururi

bo'lganda, bolalikdagi do'sti Azizxon Qahramon bo'ldi deb havas bilan qaragan onasiga: "Hozir ham kech emas, hamma xatolarimni yuvib kelaman", – deb Vatan himoyasiga ketgan bo'lar edi.

"**Oqlovchi**" guruhi: Tursunboy tushkunlikka tushib qolgan edi. Jannat xola unga tavba qilishi, urushga borib, o'zini oqlashi kerakligini tushuntirmoqchi edi.

"**Qoralovchi**" guruhi: Jannat xolaning bu holatga qarshi qat'iy kurashmaganligiga yana onalik mehri sabab. Tursunboyning to'qayda berkinib yotganini Ikromjonga aytolmadi. Natijada vaziyat og'irlashib ketdi.

"**Oqlovchi**" guruhi: Onasi o'zi yemay yedirib, o'zi kiymay kiydirib katta qildi. Onaga ham oson emas. U ham ikki o't orasida qoldi. Bir tomondan o'g'lining Vatanga xiyonati ich-ichini o'rtasa, ikkinchi tomondan, farzandiga ichi achiydi.

"**Qoralovchi**" guruhi: Farzandiga joni achishi onaning o'limiga sabab bo'ldi.

"**Oqlovchi**" guruhi: Jannat xolaning o'limiga nafaqat Tursunboy, balki urush ham sabab. Urush ota-onalarni farzand dog'ida kuydirdi, bolalarni yetim qildi, mamlakatni xarobaga aylantirdi.

"**Hukm chiqaruvchilar**" guruhi:

1-o'quvchi. Tursunboy davrning qurboni bo'ldi.

2-o'quvchi. Tursunboy Vatanga yov bostirib kelgan tahlikali vaqtda uni himoya qilishga yaramadi. Albatta, bunda mavjud sharoitning, muhitning o'rni, ahamiyati alohida. Shu bois asardagi Tursunboy obrazi o'ta murakkab obraz hisoblanadi.

3-o'quvchi. Tursunboy nafaqat Vatanga, qolaversa, o'z yaqinlariga ham xoinlik qildi. Hatto onasini so'nggi yo'lga kuzatishayotganini ko'rsa-da, o'rnidan qimirlamaydi. Bu uning xudbinligi.

4-o'quvchi. Tursunboyning xalq kechirmadi, ammo ona zamin kechirdi. Ona zamin naqadar bag'rikengligini yana bir bor his qildim. Uni ona zamin o'z bag'riga oldi.

O'qituvchining yakuniy fikri: Ustoz adib Abdulla Qahhor yozuvchining ushbu asardagi mahoratini shunday ta'riflaydi: *"Bu kitobni kitobxon boshdan oyoq shavq bilan, hech qayerda turtinmasdan, diqqati susaymasdan, ishtahasi bo'g'ilmasdan o'qib chiqadi... Kitobda qimirlagan har bir jonning qayg'usi, quvonchi, qilmishi, muhabbati, g'azabi, og'zidan chiqadigan har bir so'zi rost..."*

Aziz o'quvchilar! Vatanimizning kelajagi, xalqimizning ertangi kuni siz o'quvchilarning mustaqil fikrlashingiz, hayotni teranroq anglashingizga bog'liq.

Men bugungi darsimizdan shunga ishonimdimki, Sizlarning orangizdan Tursunboydek erka, taniq va Vatan xoinlari emas, Azizbekdek dovyurak Vatan himoyachilari, yurt qahramonlari yetishib chiqadi.

O'quvchilarni baholash: Darsda faol qatnashgan o'quvchilar rag'batlantiriladi va baholanadi.

Uyga vazifa: "Qochoqning fojiasi" mavzusida insho yozib kelish.

Feruz HIDOYATOVA,

Toshkent shahridagi Yunusobod kompyuter texnologiyalari
kasb-hunar kolleji ingliz tili fani o'qituvchisi

PLANNING FOR FUTURE

Darsning maqsadi:

– o'quvchilarga o'z kelajaklarini qanday rejalashtirishni o'rgatish;

– o'quvchilar so'z boyligini iboralar orqali oshirish.

Darsning uslubi: noa'naviy.

Darsning jihozi: rasmlar, magnitofon, kitob, proyektor.

Darsning borishi:

Dars uy ishini baholab, o'tilgan mavzuni mustahkamlashdan boshlanadi.

Yangi mavzu bayoni:

Darsni tushuntirish uchun o'qituvchi o'quvchilardan ko'zlarini yumishni va o'z kelajaklari haqida tasavvur qilishlarini hamda kelajakda qaysi kasb egasi bo'lishlari va nima qilishlarini so'raydi. O'qituvchi buning uchun o'quvchilarga 1 daqiqa vaqt beradi.

Keyin o'quvchilar o'zlarining tasavvurlarini qog'ozga yozishlari kerak bo'ladi. Agar berilgan vaqt ichida yoza olishmasa, u holda ular o'z tasavvurlarining rasmini chizishlari ham mumkin. Vaqt nihoyasiga yetgach, har bir o'quvchi o'z yozganini o'qiy boshlaydi. So'ng o'qituvchi mavzuning mohiyatini tushuntiradi.

Yozish

Quyidagi iboralar monitorda namoyon bo'ladi. O'quvchilar mustaqil ravishda iboralarning mohiyatini topishlari va mashq daftariga yozishlari kerak bo'ladi.

English

- to be a doctor or president
- to build a modern house
- to enter the University
- to work hard
- to reach the plans fast

Tinglash

Exercise 1. Listen to the text and fill in the gaps.

Use the words: staff, manager, doctor, president, pilot, university, dreams.

My name is Azamat. I have a lot of _____. When I was a kid, my dream was to be a _____. When I was a teenager, I wanted to be a _____. And it is interesting to note that sometimes I want to be a _____. But now I have grown up and now I know that I want to be a _____. Now, I almost finished my studies in _____. I will obtain Bachelor of Science Information. After graduation, I want to work in one of the biggest companies such as Chevrolet. I want to be a _____ manager or manager at least. I prefer

working offshore because it gives me a chance to work over there plus I can earn higher than my work in the office. I think that is all I can say about my dreams. It is just a simple dream for a simple man like me.

Answer keys:

My name is Azamat. I have a lot of **dreams**. When I was a kid, my dream was to be a **pilot**. When I was a teenager, I wanted to be a **president**. And it is interesting to note that sometimes I want to be a **doctor**. But now I have grown up and now I know that I want to be a **manager**. Now, I almost finished my studies in **university**. I will obtain Bachelor of Science Information. After graduation, I want to work in one of the biggest companies such as Chevrolet. I want to be a **staff** manager or manager at least. I prefer working offshore because it gives me a chance to work over there plus I can earn higher than my work in the office. I think that is all I can say about my dreams. It is just a simple dream of a simple man like me.

Exercise 2. Listen again and find if the statements are true, false or not given.

- When he was a kid, he wanted to be a pilot. _____
- When he was a teenager, he wanted to be a manager. _____
- Nowadays he is a doctor. _____
- He likes his job very much. _____
- He is graduating from university. _____
- At the current time he works in "Apple" Corporation. _____

Gapirish

O'qituvchi o'quvchilarni ikki guruhga bo'ladi. Har bir guruh quyidagi savollarga javob berishlari kerak: "What's your future plan? How can you imagine your partner's future after 20 years?"

Grammatika

O'qituvchi ingliz tilida ravishlarning qo'llanilishi haqida ma'lumot beradi. So'ng o'qituvchi o'quvchilarga quyidagi savollarni beradi: **Quick** va **quickly** so'zlarining farqi qanday? Og'zaki nutqda ular qaysi bo'lakni bildiradi? Ingliz tilida ravishlar gapning qayerida ishlatiladi?

Example: This dish is very **quick** to prepare.

Example: Every time after school lessons, I try to get home as **quickly** as possible.

Savollarga javob berishgach, o'quvchilar quyidagi grammatik ma'lumotlarga oid mashqlarni bajarishadi.

Exercise 2. Put in the right word.

Example: The driver of the car was **seriously** injured.

"Help us grow into our Dreams..."

Example: The driver of the car had got serious injuries.

1. I think you behaved very..... (selfish/selfishly)
2. Rose is upset about losing her job. (terrible/terribly)
3. There was changes in the weather. (sudden/suddenly)
4. Everybody at the party was dressed. (colourful/colourfully)

Exercise 3. Complete each sentence using a word from the list. Sometimes you need the adjective (careful, etc.) and sometimes the adverb (carefully, etc.)

careful(ly) nervous(ly) financial(ly) special(ly)
happy/happily continuous(ly) quick(ly)
complete(ly) perfect(ly) fluent(ly)

Example: Our holiday was too short. The time passed very quickly.

1. Tom doesn't take risks when he's planning for future. He's always
2. Azamat works he never seems to stop.
3. Alice and Stan are very married.
4. Monica's English is very ... although she makes quite a lot mistakes.
5. I cooked this meal ... for you, so I hope you like it.
6. Everything was very quiet. There was silence.
7. I tried to achieve the dreams and they fitted me...
8. Do you usually feel before dreaming?
9. I'd like to buy a car but it's ... impossible for me at the moment.

O'qish

Exercise 4.

O'qituvchi o'quvchilarni qaytadan guruhlarga bo'ladi. Bunda guruhdagi o'quvchilar o'z hayot rejalarini haqidagi fikrlarini davom ettiradilar.

Your motto in your life _____

Your ideal life _____

Your favourite things, what you really like doing _____

Your abilities that you can do in real life _____

Your responsibilities _____

Exercise 5. Read the text and decide which answer from sections A, B and C best fits to each space.

All of this is just the beginning of my (1)_____. I'm going work for 5 or 6 years. I will have a lot of money by that time. I will quit my job and start a (2)_____. I will buy 3or 4 shops and run them. After that I'm going have another business such as office or (3)_____ have good (4)_____. By that way I will make more money. After my business, I am going to marry a beautiful woman/man. I will start making a family and (5)_____ to have 2 children which can be boy a and a girl. I will live in a big house which has a garden outside or maybe a pool so my children can play and swim.

1. A. dreams	B. world	C. money
2. A. doctor	B. business	C. big hose
3. A. house	B. start	C. restaurant
4. A. knowledge	B. prospect	C. girl
5. A. run	B. business	C. plan

Answers: 1) dreams, 2) business, 3) restaurant, 4) prospect, 5) plan.

Dars so'nggida faol o'quvchilar baholanadi.

Uyga vazifa:

"My future plans" mavzusida insho yozish.

ALISHER NAVOIY ASARLARI LEKSIKASINI MAVZUIY GURUHLAR ASOSIDA O'RGANISH

Ma'lumki, Alisher Navoiy asarlarining lug'at tarkibi boy va rang-barangdir. Ayniqsa, shoir yashagan davr uchun mos bo'lgan libos nomlari o'ziga xos leksemalar vositasida ifodalangan bo'lib, ular turli xil semantik guruhlarini tashkil etadi. Shoir asarlarining izohli lug'atida libos arxisemali leksemalar 130 dan ortiq. Mazkur libos nomlarini bir necha jihatdan mazmuniy tasniflash mumkin. Buning uchun talabalarga quyidagi topshiriqlar beriladi:

1. "Navoiy asarlari lug'ati"dan "libos" tushunchali birliklarni to'plash, lug'aviy ma'nolarini o'rganish.

2. To'plangan leksemalarni lug'aviy ma'nolari asosida guruhlash. Masalan, dastlab libos nomlari "bosh kiyim", "ustki kiyim", "oyoq kiyimi" kabi guruhlariga ajratiladi. Yana bu birliklarni mavsumiy xususiyati, ijtimoiy xoslanishi va asos materialiga ko'ra ham tasniflash mumkin.

Shoir ijodiga xos libos tushunchali leksemalar tananing qaysi qismiga taalluqliligiga ko'ra quyidagicha mazmuniy guruhlariga bo'linadi:

1. Bosh kiyim nomlari: a) **erkaklar bosh kiyimi:** aloqa, amoma, bo'rk, dastor, kallapo'sh, kuloh, sepech, tark, navro'ziy; b) **ayollar bosh kiyimi:** burunchak, gardyazdiy, lachak, miqna, nimtark, sarandoz, shol, yalov, yog'lig'(ro'mol):

Qo'yki moviy **yog'lig'ingni yuzdin olmay bir zamon, Ne uchunkim, xush ko'rinurzarvara q uzra shamat.**¹

2. Ustki kiyim nomlari: ablaq, abo, alocha, xil'at, davoj, dalq, sarig'lig' dalq, dalqi xizrvash, elak, yorg'og', javshan, javshani zarkor, janda, jiba, jubba, joma, zarbaft, zirh, iksun, ipkin, kamar, kamarband, kapanak, katon, katoniy, kiygulik, kisvat, kish, kutun, ko'ktemur, ko'nglak, libos, lihof. Masalan:

Sabuhi vaqti gul ochilg'onin naylayki, ul yotmish,

O'zini g'uncha yanglig' chirmabon **gulgun lihofinda.**²

Lihof arabcha so'z bo'lib, kiyim, yopinchiq va ko'rupa degan ma'nolarni ifodalaydi.³ Mazkur baytda **gulgun lihof** qizil kiyim ma'nosida qo'llangan. Navoiy asarlarida lihof so'zi aksariyat gulgun so'zining aniqlanmishi sifatida qo'llanadi.

3. Oyoq kiyimi nomlari faqat 5 ta: kalish, na'l, na'lavn (1 juft kavush), niol (kavushlar)⁴, paytoba (paytava). Navoiy ijodida poshnaga o'rnatiladigan tasma – **qabol** so'zini ham uchratish mumkin.

Navoiy kiyim detallarini nomlovchi quyidagi atamalardan ham o'rinli foydalangan: **baxya** – chopon qirg'og'iga tikilgan jiyak, **kamar** – belbog', **ostin** – eng,

farisa – to'n adipi, to'n astariga qiyiq qilib tikilgan, **shudda** – ipakdan qilingan bog'ich, **etak** – kiyim o'nguri, **jayb** – kiyim yoqasi, cho'ntak.

Shoir tomonidan qo'llangan libos arxisemali leksemalarni lug'aviy ma'nolariga asoslanib **mavsumiy jihatdan** ham 2 guruhga ajratish mumkin: a) **qishki mavsumda kiyiladigan libos nomlari:** abo (jundan to'qilgan darveshlar kiyimi), **oltoyi** (qizil tulki, oltoy tulkisi terisidan ishlangan po'stin), **palos** (jundan to'qilgan arzon kiyim); **pashmina** (jun matodan tikilgan kiyim), **saqarlot** (jundan to'qilgan kiyimlik), **kish** (qora po'stin, qunduz po'stin), **yorg'og'** (tuki to'kilgan po'stin), **bo'rk** (telpak); **qo'qim** (oq junli hayvon terisidan tikilgan kiyim), **shol** (yungdan to'qilgan kiyim, ro'mol); b) **yozgi mavsumda kiyiladigan libos va mato nomlari:** **burunchak** (ro'mol), **gardyazdiy** (to'r ro'molga o'xshash, nafis ro'mol), **lachak** (chorsi ro'mol, dakana), **hulla** (bezakli, nafis va nozik kiyim, ipakli nafis mato), **kimxo** (ipakdan to'qilgan mato); **atlas** (ipakdan to'qilgan mayin mato), **parand** (ipakdan to'qilgan guldor, yupqa mato), **sayfur** (yupqa, ipakli mato).

Shoir she'riyatida qo'llanilgan mato nomlarini ishlangan materialiga ko'ra ham tasniflash mumkin. Masalan, bu davrga mansub liboslar uchun **bo'z**, **atlas**, **ipakli**, **zarli**, **jundan** va **tuya yungidan to'qilgan**, **teridan ishlangan**, **to'r ko'rinishidagi**, **po'stin ko'rinishidagi**, **paxta** va **kanopdan to'qilgan** gazlamalar ishlatilgan. Harbiy kiyimlar esa metaldan tayyorlangan.

Navoiy asarlarining izohli lug'atida turli ijtimoiy tabaqa vakillari, shuningdek, muayyan soha va kasb-kor bilan shug'ullanuvchilarning kiyim-boshlari nomi ham berilganki, ular orqali shoir o'zi yashagan davr va ijtimoiy muhit haqida ma'lumot berishga harakat qilgan, bundan tashqari turli tabaqa vakillarining badiiy obrazini yaratishga muvaffaq bo'lgan: **darvesh va qalandarlar kiyimi:** abo, dalq, janda, kapanak, moshob, muraqqa', rido, xirqa; **shohona kiyimlar va qimmatbaho matolar:** dastor, jubba, zarbaft, zarvara, iksun-u debo, ipkin, kimxo, sayfur, xil'at, zarbaft xil'at, chorqab; **g'arib va qashshoqlar kiyimi, oddiy matolar nomi:** yarg'oq, karbos, katon, kutun, palos, palosi idbor, chorpora to'n, moshob; **harbiy kiyimlar:** javshan (sovut), jiba (metaldan to'qib yasalgan qadimiy urush kiyimi, sovut), zirh (o'q va tig' o'tmaydigan urush kiyimi, sovut), ko'ktemur (qadimiy urush kiyimlaridan bir xili: *Ish kunikim, ko'ktemur birla takovar gardidin, Yer falak rangin tutub, kiygay malak yer kisvatin* (BV);

temirchilar kiyimi: ohanjoma, tanura; **hofizlar kiyimi:** kisvati huffoz.

Shoir adabiy merosida libos va mato nomlarining eng katta guruhini forscha so'zlar tashkil qiladi. Ularning soni 50 dan ortiq. Arab tilidan o'tgan kiyim nomlari esa 40 ga yaqin. Turkiy til birliklari bo'lgan libos nomlari 30 dan ortiq. Jumladan:

a) forscha kiyim nomlari: baxya, volo, gardyazdiy, davoj, dastor, debaq, debo, jevak, janda, jandalig', joma, jomabof, zarbaft, zarvara, zirih, kajkuloh va boshqalar:

Sabzada savsan yarashqondek muloyimdur, base Sho'xi sabzoranglarning rangiga **debo** binafsh.⁵

b) arabcha leksemalar: ablaq, abo, aloqa, amoma, axzar, dalq, dins, jubba, iksun, katun, kutun, libos, lihof, xil'at va boshqalar:

Erur jismingda axzar **xil'at** ul nav'

Ki, gulbun bargidin to'n qilsa nasrin.⁶

v) turkiy tildagi libos nomlari: to'n, alocha, atlas, burunchak, bo'rk, yelak, yorg'og', jiba, ipkin, ko'nglak, lachak, oltoyi, os, saqarlot, terlik, chopon:

Ko'nglak o'rniga **yelak** kiyding hamono, ey quyosh

Kim, yadi bayzog'a mone' bo'lmag'ay har sari yeng.⁷

Yelak – yengil, yengsiz ustki kiyim.⁸

Alisher Navoiy ayrim libos va mato nomlarining fonetik variantlarini ham qo'llagan: *burunchak* – *buranchak*, *davoj* – *davvoj*, *karbos* – *kirbos*, *katon* – *katton* – (*katun*), *kish* – *kesh*, *kulah* – *kuloh*, *pirohan* – *pirahan*, *chopon* – *chapan*, *yalov* – *yolov*. Masalan:

*Kim kafanni yod etar, andin o'luk ogohroq,
Gar libosin bilsakim, erur **katon** yoxud **katun**.*⁹

Yoki:

*Asrading **katton** kafan qilmoq uchun ne sudkim,
Hashr bozorida beqiyamatdurur mundoq mato*.¹⁰

Mazkur misrada katon matosi haqidagi xalq tasavvuriga ishora qilinmoqda: katon go'yo oydinga chidamay tez yirtilar emish.¹¹ Yuqoridagi baytlar mazmunidan shuni anglash mumkinki, Navoiy yashagan davrda **katon**, **katun**, **katton** matolari asosan kafanlik uchun ishlatilgan. Katon matosining oydinga chidamay tez yirtilishi ham balki shundandir. Chunki bu matolar qorong'u qabrda mayit uchun kiyimlik qiladi, xolos. Bizningcha, xalq **oydin** so'zini "yorug'lik" ma'nosida qo'llagan bo'lsa, ajab emas.

Aytish mumkinki, Alisher Navoiy asarlarining leksik xususiyatlarini mavzuiy guruhlar asosida yuqoridagi kabi o'rganish talabalarning Navoiy ijodiga yanada qiziqishini oshiradi.

¹A.Navoiy. MAT. 5-jild. Xazoyin ul-maoniy/Badoe' ul-vasat. T.: Fan, 1990. 204-bet.

²Ko'rsatilgan asar. 383-bet.

³Navoiy asarlari lug'ati. Alisher Navoiy asarlarining o'n besh tomligiga ilova. T., 1972. 337-bet.

⁴O'sha lug'at. 495–456-betlar.

⁵A.Navoiy. MAT. 3-jild. Xazoyin ul-maoniy/G'aroyib us-sig'ar. T.: Fan, 1988, 221-bet.

⁶Ko'rsatilgan asar, 350-bet.

⁷A.Navoiy. MAT. 5-jild. Xazoyin ul-maoniy/Badoe' ul-vasat. T.: Fan, 1990. 244-bet.

⁸Navoiy asarlari lug'ati. Alisher Navoiy asarlarining o'n besh tomligiga ilova. T., 1972. 206-bet.

⁹A.Navoiy. MAT. 3-jild. Xazoyin ul-maoniy/G'aroyib us-sig'ar. T.: Fan, 1988, 366-bet.

¹⁰Ko'rsatilgan asar. 237-bet.

¹¹Navoiy asarlari lug'ati. Alisher Navoiy asarlarining o'n besh tomligiga ilova. T., 1972. 307-bet.

O'YNAB GAPIRSANG HAM, O'YLAB GAPIR

Ma'lumki, dars jarayonida turli usullardan foydalanish mashg'ulot samaradorligini oshirib, o'quvchining fanga bo'lgan qiziqishini yanada kuchaytiradi hamda undagi yashirin qobiliyat va imkoniyatlarni yuzaga chiqarishga yordam beradi. Quyida ana shunday usullardan ayrimlarini sizning hukmingizga havola etmoqchimiz.

“O'ynab gapirsang ham, o'ylab gapir” usuli

Bunda ikkita o'quvchi bir-biriga koptok otib, ona tilidan bilgan qoidalarini yod aytadi. Agar o'quvchilardan biri adashib, o'ylanib qolsa, o'yin to'xtatiladi. O'quvchilar aytgan ma'lumotlar sanab boriladi va eng ko'p ma'lumot aytgan o'quvchi rag'batlantiriladi. Bu usuldan mustahkamlash darolarida foydalanish mumkin.

“Birni kes-u birni qo'sh hosil qilgin faqat so'z” usuli

Bu usulni o'quvchining so'z boyligini oshirish maqsadida qo'llash mumkin.

Masalan:

bozor:	or,	obor
ozor:	bor,	roz
zor:	lor,	sor
or:	tor.	

“Bog' yaratish” usuli

Bunda bir tomoniga har xil mevali yoki manzarali daraxtlar nomlari, ikkinchi tomoniga ona tilidan savollar yozilgan qog'ozchalar stol ustiga qo'yiladi. O'quvchi bu daraxtlardan bog' yaratishi kerak bo'ladi. Buning

(Davomi 20-betda)

Klara MAVLONOVA,

Nizomiy nomidagi

Toshkent davlat pedagogika universiteti

katta ilmiy xodim-izlanuvchisi

BADIIY MATN BADIYATI VA MOHIYATI SIRI

Uzluksiz ona tili ta'limi jarayonida o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini Davlat ta'lim standartida belgilangan miqdoriy va sifat ko'rsatkichlari darajasiga yetkazib o'stirish o'qituvchilar oldiga qo'yilgan asosiy talablardan sanaladi. Bu yerdagi sifat ko'rsatkichini ikki xil tushunish lozim:

- 1) nutqning to'g'riligini ta'minlash;
- 2) uning har tomonlama boy bo'lishiga erishish.

Nutqning to'g'riligi adabiy til me'yorlari aks etgan grammatik materiallarni o'rganish jarayonida shakllanib boradi. Nutqning boyligi esa yangidan-yangi so'zlar, so'z shakllari va sintaktik qurilmalar qatori tilning emotsional-ekspressiv vositalarini o'zlashtirish jarayonida hosil bo'ladi. Bu ishda amaldagi «Ona tili» darsliklarida mashq materiallari sifatida keltirilgan badiiy matnlarning ahamiyati va xizmati o'ziga xos. Aslida asar tilini o'rganish adabiyot darslarida boshlanadi. Professor Q.Yo'ldoshev ta'kidlaganidek, «O'quvchilar diqqati asarda aks etgan voqealar oqimigagina qaratilib qolmay, ana shu voqealar bayoni asnosida qo'llanilgan badiiy san'atlar hamda ijodkorning mahoratini namoyon qiluvchi jihatlariga yo'naltirilsa, ularning ko'ngil ko'zi ochiladi. Shunda bolalar so'zning seyrini his etadi, uning badiiy ichki imkoniyatini, yashirin qirralarini topa oladigan bo'lib boradi». Ona tili darslari ushbu imkoniyatlarni yanada kengaytiradi.

Shuni ta'kidlab o'tish joizki, ona tili fanidan uzviylashtirilgan standart va o'quv dasturida grammatik materiallar yuzasidan beriladigan bilimlar, egallanadigan ko'nikma va malakalar chegarasi ma'lum darajada ajratilib, aniq belgilab chiqilgan. Bu narsa o'qituvchining ta'lim mazmuni, metod va usullarini bilim ustida ishlash jihatidagina emas, balki ko'nikma va malakalarni shakllantirish tomonidan ham rejalashtirishi, natijalarini nazorat qilib borishi va tashxislashi uchun asos bo'lib xizmat qilsa, o'quvchilarga o'z ustida ishlash, o'z-o'zini nazorat qilish va baholashlarida aniq mo'ljallarni vujudga keltiradi. Lekin nutqning boyishini izchil kuzatib borish, badiiy matnlarni shu yo'nalishda rejalashtirish borasida amal qilish mumkin bo'lgan BKMLar ajratilmaganligi ta'lim-tarbiya jarayonida muayyan qiyinchiliklarni yuzaga keltirmoqda.

Odatda, kishi chiroyli so'zlovchilarga doim havas bilan qaraydi, ulardan nimanidir o'rganishga intiladi. Ana shu havas, intilish sabab, avvalo, maqol yoki matal, xalq naqlini ishlatib gapirishga odatlana boshlaydi, chunki ushbu vositalar fikrni yorqin, lo'nda ifodalash, tinglovchini biror narsaga ishontirish, biror ish-harakatga undash, biror noto'g'ri xatti-harakatdan qaytarish yo'lida

kuchli ta'sir qudratiga ega. Bundan tashqari nimaningdir biror holati yoki harakatini biror narsa-buyumning holati, biror jonivorning harakatiga o'xshatish ham erta boshlanadi: *Namuncha toshbaqaga o'xshab imillaysan. Orqamdan soyadek ergashaverma. Taxtaday qotib qoldi.*

Kishi so'zlayotgan paytda tinglovchining uni qanday tushunayotganigagina e'tibor bermay, uni o'z so'zlariga qanday rom etish haqida ham o'ylaydi. O'zgalarni rom etib so'zlash notiqlik san'ati sanaladi. Ushbu san'at so'z ishlatish mahoratini egallash orqali shakllanadi. Badiiy matn o'quvchilarga ana shunday saboq vazifasini o'tay oladi. Ushbu jarayonda ular o'z nutqini ko'rkamlashtirish ustida ishlash uchun keng imkoniyatlar vujudga keladi. O'quvchilar so'z, so'z shakllari, sintaktik qurilmalarni tanlash, saralash, to'plash, o'z so'z boyligiga aylantirish bilan bog'liq yumushlarni bajaradilar. Natijada ular o'z nutqini to'g'rilik jihatidagina emas, balki chiroylilik, shiradorlik tomonidan ham nazorat qilib, baho bera boshlaydilar. Bunday o'z ustida ishlash, o'z-o'zini nazorat qilish, o'z-o'ziga baho berish muayyan BKMLar zamirida yuzaga keladi.

O'quvchining badiiy matn boshqa turdagi matnlardan farqlashi unga ongli yondashishi uchun zamin yaratadi. Buning uchun esa u, birinchi navbatda, badiiy asar badiiy adabiyotning yozma shakli ekanligini, ya'ni badiiy adabiyot xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotdan iborat ekanligini, shuningdek, nasriy, nazmiy, dramatik asarlar bo'lishini bilishlari, badiiy matn, ayniqsa, nasriy badiiy matn boshqa turdagi matnlardan farqlashlari lozim.

Shuni ham unutmaslik kerakki, matn yozuvchi yoki shoirning ilmiy maqolasidan olib berilgan parchani ifoda etishi mumkin. Ba'zi matnlardan avvalida parcha qaysi yozuvchining qaysi asaridan olingani ko'rsatiladi. Bu badiiy matnga to'g'ridan-to'g'ri ishoradir. Lekin bunday yozuv bo'lmasa, o'quvchi badiiy matn ilmiy-ommabop uslubdagi (maqola tipidagi) matnlardan farqlashi kerak bo'ladi. Amaldagi ona tili darsliklarida badiiy uslub haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan: "... badiiy adabiyot, ya'ni badiiy asarlarga xos bo'lib, unda badiiylik, ifodaviylik, ta'sirchanlik kuchlidir", "Ma'lum voqelikni badiiy tasvir vositalari orqali obrazli ifodalovchi va shu yo'l bilan tinglovchiga estetik ta'sir etuvchi nutq uslubi badiiy uslub sanaladi. Obrazlilik va estetik ta'sir etish badiiy uslubning muhim belgisidir". Demak, o'quvchi matnlarni farqlashda badiiy asar xususiyatlarini bilishi lozim.

Yuqoridagi mulohazalar, shuningdek, badiiy matn ustida ona tili darslarida olib boriladigan ishlarni nazarda tutgan holda quyidagi bilimlarni ajratamiz:

– badiiy matnning boshqa turdagi matnlardan farqlari;

– badiiy matnni ifodali o'qish kerakligi;
– so'z, so'z shakllari, sintaktik qurilmalarni ishlatish mahoratini o'rganishning ahamiyati;
– badiiy qiymat yaratishda adib foydalangan vositalar, ularning nima uchun ishlatilganligi, qo'llanish usullari.

Badiiy matnni boshqa turdagi matnlardan farqlashga doir bilimlarni eslatish, tushuntirish, aniqlatish yo'li bilan darsdan-darsga, sinfdan-sinfga rivojlantirib boriladi. Bunda «*Mashqda keltirilgan parcha qaysi asardan olingan ekan? Bu qanday asar?... Asarning muallifini toping. Parchada dialoglar keltirilgan. Tilga olingan ismlar kimlarning ismlari? Tilga olingan ismlardan (asar qahramonlarining ismlaridan) asar nomini esladigizmi?*» va boshqa shu kabi savollardan foydalaniladi.

Parchaning badiiy matn ekanligi o'quvchilarga navbatdagi savolni berish uchun imkoniyat yaratadi: «*Badiiy matnni qanday o'qish kerak?*» Bora-bora o'quvchilar ongiga badiiy matnni ifodali o'qish kerakligi singadi.

Badiiy matnning til xususiyatlarini tahlil qilish, o'qish, aniqlash, mushohadadan o'tkazish tariqasida amalga oshar ekan, ushbu jarayonda ko'nikmaning hosil bo'lishi kuzatiladi. Badiiy matndagi gaplar, gaplardagi so'zlar zamiriga yashiringan timsol, asar qahramoni ruhiyatini ochuvchi ifodani daf'atan ilg'ash qiyin. Kitobxon o'qilgan parchada nimadir unga yoqqanini his etadi, lekin ana shu «nimadir»ni topish uchun u o'qilgan gaplarni qayta ko'z yugurtirib ko'rib chiqishga majbur bo'ladi. Emotsional-ekspressiv vositalar, badiiy tasvir vositalari haqidagi bilimlarini ishga solib, yozuvchi mahorat bilan ishlatgan so'z, so'z shakli, sintaktik qurilmani ajratishga muvaffaq bo'ladi. Shu tariqa unda badiiy tahlil ko'nikmalari shakllana boradi. O'qituvchining topshiriq va savollari bu jarayonga to'g'ri yo'nalish beradi.

Badiiy asarda adib nima uchun boshqa til hodisalari orasidan aynan shunisini tanlaganini aniqlash ta'limiy badiiy tahlilning kulminatsiyasi hisoblanadi. Bunday ko'nikmalarning shakllanishi nihoyatda muhimligi o'z-o'zidan ayon. Ushbu ko'nikmaga ega bo'la boshlagan o'quvchining ijodiy tafakkuri rivojlanadi, ijodiy inshoda badiiy qiymat yaratishga intilish hissi yuzaga keladi.

Badiiy matnga doir ko'nikmalar:

– badiiy matnni boshqa turdagi matnlardan farqlay va izohlay olish;

– ma'lum tayyorgarlik asosida badiiy matnni ifodali o'qiy olish;

– badiiy matnning til xususiyatlarini tahlil qila olish va izohlay bilish;

– erkin mavzudagi inshoda so'zlarni ko'chma ma'noda ishlata olish;

– ma'nodosh so'zlarni, tilning darslikdagi nazariy ma'lumotlar orqali tanishilgan emotsional-ekspressiv vositalarini, adabiyot darslarida o'rganilgan badiiy tasvir vositalarini to'g'ri qo'llay olish.

O'quvchi badiiy matnni boshqa turdagi matnlardan farqlay va izohlay olish uchun dastlab o'qituvchining yo'naltiruvchi savollari, u bergan ma'lumot va tushun-

tirishlar, badiiy matndan oldin va keyin keltirilgan yozuvchilarning hayoti va ijodiga doir ma'lumotlardan foydalanadi. Bu ko'nikmaning shakllanish jarayoni sanaladi. Ta'kidlash joizki, o'quvchilarning badiiy matnni yuqoridagi bilimlar asosida farqlash ko'nikmalari badiiy matn ustidagi mashqlar natijasida bir qadar barqarorlashib ham boradi. Ammo badiiy matnni boshqa turdagi matnlardan farqlay va izohlay olishda badiiy matnning til xususiyatlariga tayanish ko'nikmalarini shakllantirish uchun uzoqroq muddat zarur bo'ladi. Bunda matn tur-lariga doir misollarni o'zaro taqqoslash ishlariga ham katta e'tibor beriladi.

Eslatish lozimki, so'z, so'z shakllari va sintaktik qurilmalarni tanlash ishlari mushohada yuritishni taqozo etgani uchun hamma vaqt ko'nikma sifatida bo'ladi.

Ma'lum tayyorgarlik asosida badiiy matnni ifodali o'qiy olish ko'nikmasi ko'proq yangi asarlar, adabiyot darslarida kam mutolaa qilingan asarlarga nisbatan shakllantiriladi.

O'quvchilarga o'z insholarida badiiy qiymat yaratishga intilgan holda ayrim so'zlarni ko'chma ma'noda ishlatish haqida o'ylash taklif etiladi. Ma'nodosh so'zlar ustida ishlanganda sinonimik almashtirishga doir mashqlardan so'ng erkin mavzudagi inshoda shunday so'zlardan o'rinli foydalanish topshirig'i berilishi maqsadga muvofiqdir.

Yozma ish tahlili, yozilgan insholar tahriri bilan bog'liq darslarda o'quvchilarga tilning darslikdagi nazariy ma'lumotlar orqali tanishilgan emotsional-ekspressiv vositalarini, adabiyot darslarida o'rganilgan badiiy tasvir vositalarini kiritish taklif qilinishi katta samara beradi. Natijada badiiy qiymat yaratishning ilk ko'nikmalari shakllana boshlashiga erishiladi.

Ona tili darslarida badiiy matnni o'qib-o'rganish borasida o'quvchilar egallashlari lozim bo'lgan malakalar quyidagilar:

– badiiy matnni mavjud belgilariga ko'ra boshqa turdagi matnlardan tez farqlashga odatlanganlik;

– badiiy matnni (ayniqsa, she'rlarni) hech bir tayyorgarliksiz ifodali o'qish;

– badiiy qiymat yaratishga xizmat qilgan til hodisalarini tez payqash va ko'rsata olish;

– erkin mavzuda yozilgan inshoda ma'noni kuchaytiruvchi vositalardan o'rinli foydalanish.

O'quvchi badiiy matnni mavjud belgilariga ko'ra boshqa turdagi matnlardan farqlash vazifasini ko'p o'ylamay, tez bajara boshlasa, bu narsa unda tegishli malaka shakllanganidan dalolat beradi. Navbatdagi ishlarda malaka yanada barqarorlik kasb etib boradi.

O'quvchilar tanish asardan olingan, yaxshi o'qib-o'rganilgan badiiy matnni (ayniqsa, she'rlarni) hech bir tayyorgarliksiz ifodali o'qiydilar. Bu holat shu asarlarga nisbatan ifodali o'qish malakasi mavjudligini bildiradi.

Ko'nikma malakaga aylana boshlagan davrda o'quvchilar badiiy matnni o'qib, badiiy qiymat yaratishga xizmat qilgan til hodisalarini tez payqay oladigan va ko'rsatadigan layoqatga ega bo'ladi. Natijada ular badiiy asarning o'zini o'qiganda ham yozuvchining so'z ishlatish mahoratini to'liq his eta boradilar, o'zlari uchun

muhim xulosalar chiqargan holda mutolaa qiladilar. Shu jihatdan qaraganda, ona tili darslarining adabiyot darslariga nisbatan imkoniyatlari beqiyosdir.

O'quvchilarning o'z insholarida mashqlar orqali puxta o'zlashtirilgan ayrim emotsional-ekspressiv vositalar, badiiy tasvir vositalari, ma'nodosh so'zlardan

malaka darajasida foydalanishlari olib borilgan ta'limiy tadbirlar samarasi hisoblanadi.

Xullas, badiiy matnning til xususiyatlarini o'rganish o'quvchilar nutqini boyitish uchun xizmat qilib, o'ziga yarasha BKMLarni shakllantirish asnosida ro'yobga chiqariladi.

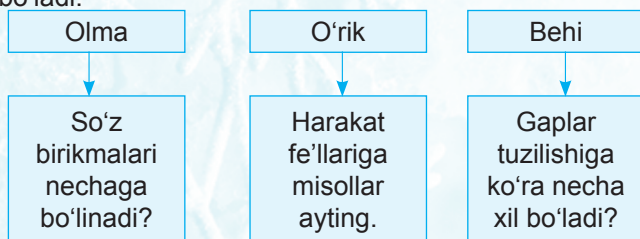
Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ona tili fanidan umumiy o'rta ta'lim maktablarining Davlat ta'lim standarti // Uzviylashtirilgan Davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlari. T., 2010. 10–19-betlar.
2. Q.Yo'ldoshev. Adabiy saboqlar: Umumta'lim maktablarining 7-sinf "Adabiyot" darsligi uchun metodik qo'llanma. T., 2003. 11-bet.
3. Ona tili fanidan umumiy o'rta ta'lim maktablarining Davlat ta'lim standarti // Uzviylashtirilgan Davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlari. T., 2010. 20–41-betlar.
4. M.Qodirov, H.Ne'matov, M.Abduraimova, R.Sayfullayeva. Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik. T.: Cho'lpon, 2010. 6- bet.
5. N. Mahmudov, A. Nurmonov, A. Sobirov. Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik. T.: Tasvir, 2010. 97-bet.

(Davomi. Boshi 17-betda)

O'YNAB GAPIRSANG HAM, O'YLAB GAPIR

uchun o'quvchi daraxtlarni to'g'ri joylashtirishi, so'ng qog'ozcha orqasidagi savollarga javob berishi kerak bo'ladi.

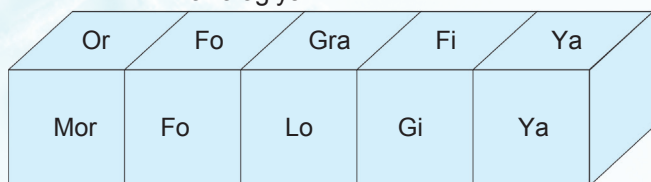
“Kubik” usuli

Qog'ozdan tayyorlangan kubikchalarning 4 ta tomoniga 4 ta so'zning bo'g'inlari yashiringan bo'ladi. Agar 5 bo'g'inli so'zlar yashiringan bo'lsa 5 ta kubikcha, 3 bo'g'inli so'z yashiringan bo'lsa 3 ta kubikcha o'quvchi oldiga qo'yiladi. U 5 daqiqa ichida kubikchalardagi so'zlarni topib, ularning ma'nosini aytishi kerak bo'ladi.

- 1-kubikchani **1** tomoniga **Mor**
- 2-kubikchada **Fo**
- 3-kubikchada **Lo**
- 4-kubikchada **Gi**
- 5-kubikchada **YA** yozilgan bo'ladi.

Agar o'quvchi kubikchalarni to'g'ri joylashtirsa, kubikchalarning old hamda orqa tomonida so'zlar hosil bo'ladi.

Masalan: orfografiya morfologiya

“5 daqiqa” usuli

Bu usuldan barcha sinflarning ona tili va adabiyot darslarida foydalanish mumkin. Bunda o'quvchiga qoidalar yozilgan slaydlar ko'rsatiladi va 5 daqiqa ichida xatolarni topib, tuzatishi hamda slaydning ikkinchi qismiga yozishi kerak bo'ladi.

Masalan:

Fonetika	So'z va uning ma'nolarini o'rganadi.	Tovush tizimini o'rganadi.
Morfologiya	Tovush tizimini o'rganadi.	So'z turkumlarini o'rganadi.
Leksikologiya	So'zning shakllarini o'rganadi.	So'z va uning ma'nolarini o'rganadi.
Gap	Tobe bog'lanishdan hosil bo'ladi.	Tugallangan ohang bilan aytiladi
So'z birikmasi	Tugallangan ohang bilan aytiladi.	Tobe bog'lanishdan hosil bo'ladi.
Gap bo'laklari	Ot, fe'l, ravish, olmosh, sifat.	Ega, kesim, hol, to'ldiruvchi, aniqlovchi.

Adabiyot darsida ham bu usulni qo'llash mumkin.

Qora buvi	“Hellados” asarida.	“Mening o'g'rigina bolam” hikoyasida.
Yanguli	“Mening o'g'rigina bolam” hikoyasida.	“Hellados” asarida.
“Adolat” ertagi	Mirtemir qalamiga mansub.	Asqad Muxtor qalamiga mansub.
“Shudring” she'ri	Asqad Muxtor qalamiga mansub.	Mirtemir qalamiga mansub.

Muattar MATNIYOZOVA,

Buxoro viloyati Qorako'l tumanidagi 40-umumiy o'rta ta'lim maktabining ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Ravshanbek EGAMBERDIYEV,
Sirdaryo viloyati Boyovut tumanidagi 22-umumiy o'rta ta'lim
maktabining ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

LUTFIY IJODINI O'RGANISHDA «KIM BILAG'ON?» O'YINI

Ma'lumki, ta'lim jarayonida turli didaktik o'yinlardan foydalanish yaxshi samara beradi. Ana shunday o'yinlardan biri «**Kim bilag'on?**» o'yini bo'lib, u o'quvchilarni tezkor fikrlashga, hozirjavoblikka o'rgatadi. O'qituvchi o'quvchilar soniga qarab ularni guruhlarga ajratadi. Bu jarayonda savollarga eng ko'p to'g'ri javob bergan guruh g'olib hisoblanadi.

Umumta'lim maktablarining 8-sinfida Lutfiyning «Xoh inon, xoh inonma» radifli g'azali o'rganiladi. O'qituvchi o'quvchilarni g'azal mazmuni, g'oyaviy-badiiy jihatlari, hajmi, qofiyasi, radifi, matni bilan tanishtiradi va tahlil etadi.

G'azal yuzasidan tayyorlangan tezkor savollarni quyidagicha tuzish mumkin:

1. G'azal necha baytdan iborat? (*yetti bayt*)
2. G'azal qaysi mavzuda bitilgan? (*ishqiy-ilohiy*)
3. Qofiyadosh so'zlarni aytib bering. (*sevarim, jigaram, saharim, guzarim, xabarim, basarim, nazarim, siymbarim*)
4. G'azal radifini aytib bering. (*xoh inon, xoh inonma*)
5. «*Inonma*» tilimizdagi qaysi so'zning tarixiy shakli? (*ishonma*)
6. «*Xoh inon, xoh inonma*» radifida qo'llangan badiiy tasviriy vositani ayting. (*tazod*)

7. Qarama-qarshi, zid ma'noli so'zlarni qo'llash mumtoz adabiyot poetikasida qanday nomlanadi? (*tazod*)

8. G'azal matla'sini ayting.
(*Sensan sevarim, xoh inon, xoh inonma, Qondur jigaram, xoh inon, xoh inonma*)

9. Matla'da radifdan tashqari nechta so'z mavjud? (*to'rtta*)

10. Matla'da radifdan tashqari qatnashgan to'rtta so'zni sanab bering. (*sensan sevarim, qondur jigaram*)

11. Asar kimga murojaat shaklida bitilgan? (*yorga*)

12. *Guzar* so'zining ma'nosi nima? (*ketish*)

13. Ikkinchi baytda qo'llangan badiiy tasviriy vositani aytib bering. (*tanosib*)

14. O'zaro yaqin tushunchalarni bir bayt doirasida qo'llash mumtoz adabiyot poetikasida qanday nomlanadi? (*tanosib*)

15. Ikkinchi baytdagi o'zaro yaqin tushunchalarni aytib bering. (*hijron kechasi; charxi falak; ey moh*)

16. Ikkinchi baytda shoir «*ey moh*» deya kimga murojaat qilmoqda? (*yorga*)

17. Boshiga hatto qilich kelsa ham yor eshigi oldidan o'tib ketolmaydigan obraz. (*oshiq*)

18. Maqol yoki uning mazmunini baytga singdirib yuborish usuli qanday nomlanadi? (*irsoli masal*)

19. Qaysi dostonida Ya'qubning o'z farzandi Yusufni sog'inib, qo'msab yig'lashlari natijasida ko'r bo'lib qolishi voqeasi tasvirlangan? («*Yusuf va Zulayho*»)

20. Beshinchi baytda qo'llangan badiiy-tasviriy vositani ayting. (*talmeh*)

21. Talmeh so'zining ma'nosi nima? («*chaqmoq chaqilishi*», «*bir nazar tashlash*»)

22. Mumtoz she'riyatimizda ko'p tilga olinadigan, unga ishora qilinadigan rivoyatlardan biri. (*Ya'qub payg'ambarning farzandi Yusuf dog'ida ko'zlari ko'r bo'lib qolishi*)

23. Shoir Ya'qub voqeasiga «*nazar tashlash*» orqali kimning holatini tasvirlayapti? (*lirik qahramonning*)

24. Yorning oy yuzini o'zga nazarlardan qizg'anish kimga xos? (*oshiqqa*)

25. Maqta' nima? (*g'azalning so'nggi bayti*)

26. G'azalda zikr etilmagan, lekin badiiy vosita orqali ifodalangan rang qanday? (*sariq*)

27. Shoirning *o't, yuz, oltun* singari rang nuqtayi nazaridan yaqin so'zlar asosida «*meni*»ni ifodalagan she'riy shakl nima? (*tanosib*)

28. Maqta'da oshiq yorni qanday sifat bilan e'zozlagan? (*siymbar*)

29. Adabiyotimizda mashhur g'azallarga, ular radif va qofiyasidan foydalanib, o'xshatmalar yozish an'anasi qanday nomlanadi? (*nazira*)

30. Lutfiyning «Xoh inon, xoh inonma» radifli g'azali ta'sirida g'azal bitgan ijodkor kim? (*Boborahim Mashrab*)

«Kim bilag'on?» savollari asosida o'quvchilarga testlar tuzish tavsiya etiladi. Testlar tuzish o'quvchilarni matn bilan ishlashga, xotirani mustahkamlashga o'rgatadi. Shu singari mashg'ulotlar o'quvchilarda yopiq va ochiq testlar bilan ishlash ko'nikmalarini hosil qiladi, ularning yozma nutqini shakllantiradi va rivojlantiradi. Mazkur g'azal yuzasidan testlarni quyidagicha tuzish mumkin:

1. G'azalda talmeh san'atidan foydalanishda shoir mahorati namoyon bo'lgan baytni aniqlang.

- A) birinchi bayt
- B) uchinchi bayt
- C) oltinchi bayt
- D) beshinchi bayt

To'g'ri javob D. «Yusuf va Zulayho» dostoni qahramoni Yaqubning farzand dog'ida ko'zlari ko'r bo'lib qolishi voqeasiga ishora qilinyapti.

2. Shoirning g'azalda tanosib san'atidan foydalanish mahorati namoyon bo'lgan baytlarni belgilang.

- A) ikkinchi va yettinchi baytlar
- B) birinchi va to'rtinchi baytlar
- C) uchinchi va to'rtinchi baytlar
- D) to'rtinchi va oltinchi baytlar

To'g'ri javob A. Ikkinchi bayt («*hijron kechasi*», «*charxi falak*», «*ey moh*») va yettinchi bayt («*o't*», «*yuz*», «*oltun*», «*siymbar*»)da tanosib san'ati qo'llangan.

3. Lutfiy ijodida necha baytli g'azallar ustuvor turadi?

- A) besh va sakkiz baytli g'azallar
- B) olti va yetti baytli g'azallar
- C) besh va yetti baytli g'azallar
- D) yetti va to'qqiz baytli g'azallar

To'g'ri javob C. «Sensan sevarim...» kitobiga ko'ra shoir ijodida besh va yetti baytli g'azallar ustivor turadi.

4. G'azalda shoir tazod usulini necha marta qo'llagan?

- A) olti marta
- B) yetti marta
- C) sakkiz marta
- D) to'qqiz marta

To'g'ri javob D. Tazod usuli to'qqiz marta qo'llangan. G'azalning ikkinchi baytidagi «*kecha*» va «*sahar*»; «*xoh inon, xoh inonma*» so'zlari sakkiz marta qo'llangan bo'lib, zid ma'noga ega.

Lug'atlar

1. inon – ishon
2. jilov, tizgin – ixtiyorini tamoman topshirmoq, iroda va xohishini berib qo'yimoq
3. inonma – ishonma
4. moh – oy (*majozan*: oy yuzli mahbuba)
5. haqqoki – hatto, haqiqatan
6. guzar – 1. o'tish, yurish; 2. voz kechish, bahridan o'tish
7. siymbar – oqbadan; oppoq; go'zal (aynan: kumushbadan)
8. bikin – kabi, o'xshash, singari
9. nuri basar – ko'z nuri
10. usruk – shahlo, xumor ko'z
11. ashkolina – shakllar, suratlar, jinlar

Murakkab sanalgan mumtoz adabiyot namularini mana shunday «sodda shakl»da tashkil etish o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishlarini kuchaytiradi. Bu qiziqishlar doimiylikini ta'minlash uchun o'qituvchi xilma-xil dars usullarini amaliyotga tatbiq etmogi lozim. Bir xillik o'quvchilarning qiziqishlarini so'ndiradi. Muxtasar aytganda, o'qituvchida har bir darsning o'ziga xos texnologiyasi bo'lishi shart. Aks holda ko'zlangan maqsadga erishish mushkul.

КЕЛИНГ, ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎРГАНАМИЗ!

Lesson 29 Let's talk about clothes! (Келинг, кийимлар ҳақида гаплашамиз!)

Эслатма: Хурматли журналхонлар! Журналнинг аввалги сонларида инглиз тилини ўрганиш юзасидан эътиборингизга ҳавола этилган дарслар давомида муҳим грамматик маълумотлар ҳақида сўз юритилган эди. Қуйида келтирилаётган материалларни тушуниш ҳамда янги грамматик маълумотларни изчил ўрганиб бориш учун уларни яна бир марта такрорлаб олишингизни, шунингдек, айрим нотаниш сўзларнинг маъносини билиб олиш учун ёнингизда бирор луғат бўлишини тавсия этамиз.

1a Read the words and match them with their Uzbek translations.

Example: 1) e

1) hat [hæt]

a) юбка

2) jeans ['dʒi:nz]

b) кўйлак

3) jumper ['dʒʌmpə]

c) шорти, калта шим

4) shirt [ʃɜ:t]

d) футболка

5) shoes [fu:z]

e) шапка, шляпа

6) shorts [ʃɔ:ts]

f) жинси

7) skirt [skɜ:t]

g) туфли, бошмоқ

8) T-shirt [ti:ʃɜ:t]

h) жемпер

1b Work in pairs. Read and listen to the words in 1a.

2a Read the grammar rules with your partner.

Грамматик маълумотлар Present Continuous Tense – Ҳозирги давомли замон

Журналнинг аввалги, яъни 11-сонида Present Continuous Tense (Ҳозирги давомли замон)нинг ишлатилиши, унинг бўлишли ва бўлишсиз (инкор) шакллари ҳақида сўз юритилган эди.

Мазкур дарсда эса, Present Continuous Tense (Ҳозирги давомли замон) сўроқ гап шаклининг ясаилиши ҳақида маълумот берилади.

Yes/No questions — „Ҳа/Йўқ“ жавобларини талаб қилувчи умумий сўроқ гаплар

“Be” кўмакчи феълнинг ҳозирги замон шакллари (am, is, are)ни эгадан олдинга олиб ўтиш, эгадан кейин эса феълнинг “-ing” қўшимчаси қўшилган шаклини ишлатиш орқали Yes/No („Ҳа/Йўқ“) жавобларини талаб қилувчи ҳозирги давомли замон умумий сўроқ гапи ясалади (қуйида келтирилган жадвалга қаранг).

Wh-questions — сўроқ сўзлар билан бошланувчи махсус сўроқ гаплар

Аввал айтиб ўтганимиздек, *what, when, where, who, why, how, how often, how much, how many, what time* каби сўроқ сўзлар билан бошланувчи ва тўлиқроқ жавоб талаб қилувчи сўроқ гаплар махсус сўроқ гаплар дейилади. Бундай сўроқ гапларда қуйидаги каби сўз тартибига риоя қилинади:

Сўроқ сўз + *am/is/are* + феълнинг “-ing” қўшимчаси қўшилган шакли (қуйидаги жадвалга қаранг).

Yes/No questions			
Am	I	taking photos?	
Are	you/we/you/they		
Is	he/she/it		
Short answers			
Yes,	I	am.	
	you/we/you/they	are.	
	he/she/it	is.	
No,	I	am not ('m not).	
	you/we/you/they	are not (aren't).	
	he/she/it	is not (isn't).	
Wh- questions			
What	am	I	doing?
	are	you/we/you/they	
	is	he/she/it	

2b Work in pairs. Read, listen and repeat the examples.

3a Put the words in order to write questions.

Example

- 1) *Is Kevin wearing a jumper?*
- 1) a jumper/Kevin/wearing/is
- 2) Susan/is/what/wearing
- 3) wearing/jeans/is/ Susan
- 4) is/what/wearing/ Ann
- 5) T-shirts/wearing/are/ Kevin and Susan
- 6) Ann/jeans/is/wearing

Ann Susan

Kevin

3b Now work in pairs. Look at the picture. Ask and answer the questions.

Example

- A: *Is Kevin wearing a jumper?*
B: *Yes, he is.*

4a Read and complete the telephone conversation.

A: *What are you doing?* (do)

B: I'm sitting at home – doing my homework.

A: ? (study)

B: No, I'm not studying English. I'm studying maths and listening to music.

A: ? (listen)

B: I'm listening to Rayhona. She's great.

A: ? (do)

B: My sister's watching TV.

A: ? (watch)

B: She's watching an old film – Nasriddin Afandi.

4b Work in pairs. Phone your partner. Ask and answer questions about your family.

Example

You: Hi, it's me. What are you doing?

Your partner: I'm reading a book about Great Britain.

You: What's your brother doing?

5a Read the grammar rules with your partner.

Грамматик маълумотлар

The prepositions “on”, “in” and “at” — “on”, “in” va “at” предлоғлари

1. Журналнинг 11-сонида берилган 28 дарсда бирор транспорт воситаси орқали бирор жойга бориш, сафар қилишни айтишда инглиз тилида одатда “by” предлогидан фойдаланилиши айтиб ўтилган эди. Бирок ҳар доим ҳам бу қоидага риоя қилинмайди.

Агар транспорт воситаси номи олдида аниқловчи бўлса, масалан, “my car/the train/a taxi”, унда “by” предлоги ишлатилмайди. Бундай ҳолларда энгил машина ва таксилар учун “in” (м-н: in my car, in Tom's car, in the car, in a car, in a taxi), велосипед ва жамоат транспортлари (автобус, поезд ва ҳ.к.) учун эса “on” (м-н: on my bicycle, on the bus, on the 6.45 train, on a big ship, on a train) ўрин предлогидан фойдаланилади.

2. Бирор давлат, шаҳар ёки қишлоқда эканликни айтишда “in” ўрин предлогидан фойдаланилади (м-н: in Uzbekistan, in Tashkent).

3. Бирор бино ёки хона ичида эканликни айтишда “in” ўрин предлогидан фойдаланилади (м-н: in a bathroom, in a restaurant).

4. Бирор жойда, масалан, ишда, ўқишда (мактабда, университетда, коллежда), уйда эканликни айтишда эса “at” ўрин предлогидан фойдаланилади (м-н: at university, at work, at college, at home).

5. “Bed” сўзи мебель, яъни қаравотни англатганда “on” (on the bed), ётадиган ўрин (жой)ни англатганда эса “in” (in bed) ўрин предлоғлари билан ишлатилади.

5b Complete the sentences with at, in and on.

1) We are sitting _____ a train. We are _____ London.

2) I am _____ school _____ the classroom.

3) She is _____ home _____ her bedroom.

4) They are _____ a café having a drink.

5) He is _____ bed reading a book.

6) I'm sightseeing _____ in Samarkand.

7) We're _____ a bus.

6 Work in pairs. Read and translate.

Rasul: This is a photo of a party at my school.

Nilufar: Who are you dancing with, Rasul? She's wearing a nice red shirt.

Rasul: A friend.

Nilufar: You're dancing very well!

Rasul: No, I'm not! And in this photo...

Nilufar: What are you doing? You're wearing a jumper.

Rasul: It's cold. We're visiting a nature reserve near my city.

Nilufar: Is it snowing ... or is it your photography?

Rasul: Yes, it is snowing. And in this photo we're on the bus.

Nilufar: Where are you going? You're wearing a T-shirt and shorts. Are you going to the beach?

Rasul: Yes, we are.

Nilufar: Look – there's your friend again, Rasul. She's looking at you!

Rasul: That's it. Show me your photos now, Nilufar!

7a Imagine a holiday situation.

Example

In Samarkand – sightseeing with a friend – walking around the Registan – looking at the shops – wearing a T-shirt and jeans

7b Work in pairs. Ask ten Yes/No questions. Find out where your partner is and what he/she is doing.

Example

A: Are you at the beach?

B: No, I'm not.

A: Are you in a city?

B: Yes, I am.

A: What are you doing?

B: ...

7c Tell the class about your partner.

Example

Ali is in Samarkand. He is walking around the Registan.

Қўшимча грамматик машқлар

Present Continuous

1 Write the verbs with short forms.

1) It (not rain) now.

It isn't raining now.

2) I (phone) my parents.

3) We (not go) to bed now.

4) He (run) along the road.

5) You (not eat) very much.

Present Continuous questions

Yes/No questions

2 Write questions.

1) you/clean/your room?

Are you cleaning your room?

2) your brother/use/his computer?

3) she/wear/jeans and a T-shirt?

4) they/sightsee in the city?

5) it/rain?

6) we/go home/now?

- 7) you/study?
- 8) your parents/work/today?
- 9) he/take/a shower?
- 10) you/write?
- 11) she/travel?

Yes/No questions and answers**3 Complete the questions and write true short answers.**

- 1) *Are* you *sitting* in your bedroom? (sit)
Yes, I am./No, I'm not.
- 2) your teacher? (talk)
- 3) youjeans? (wear)
- 4) your friends basketball? (play)
- 5)you a pen? (use)
- 6) your friend with you? (study)

Wh- questions**4 Write questions for the answers.**

- 1 Question: *What are you studying?*
Answer: We're studying science.
- 2 Q:?
A: I'm wearing jeans and a T-shirt.
- 3 Q:?
A: My sister is talking to her friend.
- 4 Q:?
A: My friend is reading a magazine.
- 5 Q:?
A: My parents are eating sandwiches.
- 6 Q:?
A: I'm sitting on the bed in my bedroom.

Yes/No and Wh- questions**5 Write questions. Then match the answers (a-f).****Example**

1) a

Questions

- 1) What/he/do
What is he doing?
- 2) How/she/travel
- 3) they/sightsee/in the city
- 4) they/sightsee/in the city
- 5) What/the dog/do
- 6) your sister/wear/new clothes
- 7) Who/you/write to

Answers

- a) He's watching a video.
- b) No, she isn't.
- c) My penfriend in Canada.
- d) Yes, they are.
- e) It's sleeping in the garden.
- f) By train.

All forms**6 Complete the dialogue with the verbs in the box.**

look at, take, ski, listen to, sit, wear, read, do, make, snow

Ann: I've got some new photos here.**Ben:** Great!

Ann: This is our school excursion to the museum. *I'm looking at* some ancient objects. And this is our teacher. She a guidebook about the museum. **Ben:** Who are the people near your teacher?

Ann: I don't know. I think they're tourists – theyphotos. And this is my party.

Ben: What Karen in this photo?

Ann: She's dancing with her friend!

Ben: She's crazy! And you a hat in this photo?

Ann: Yes, I am! I like my hat!

Ben: Where you in this photo?

Ann: In my garden. We music. Look at my mum here. She lunch.

Ben: And who's this? I can't see very well. It and very cold.

Ann: That's you! You in the mountains!

7 Write the words in the correct list.

art gallery, train, skirt, beach, T-shirt, shoes, palace, shorts, coach, jumper

Places:**Clothes:****Transport:****8 Choose the correct word.**

- 1) Do you like *taking/waking* photos?
- 2) They're *saying/talking* on the phone.
- 3) I'm *looking/seeing* at a map.
- 4) She's *drinking/eating* a sandwich.

9 Complete the sentences with *by, on, at or in*.

- 1) My mum goes to work foot.
- 2) Is your brother home?
- 3) We're sitting a coach.
- 4) Do you go to school bus?
- 5) The family is the garden.
- 6) I don't like going train.

10 Circle the correct word.

Dear Dad,

Mum and I *is/are* in Bukhara! We *is/are* sitting near the restaurant *in/on* the hotel. She *are/is* listening to music and we are both *relax/relaxing*.

Bukhara is fantastic! It *have/has* got *some/any* interesting places and *a/the* big park. We *go/going* to the centre every day *in/by* taxi. Mum loves *look/looking* at the paintings in the museums and galleries.

There *is/are* also some fantastic shops in the city. *It's/Its* clothes shops have got nice shirts and T-shirts. *Are/Do* you like clothes from Bukhara? I think *they're/their* great.

See you soon!

Abdumalik

Teaching writing

This series of articles from the British Council aims to help you think about *your* teaching and bring new ideas and activities into your classroom. The series covers topics including homework, working with large classes and finding resources. Today we look at **teaching writing**.

Read these comments from teachers.

Do you agree?

My students write for homework, not in class.

Kavi, Malaysia

Marking my students' writing takes hours!

Aliya, Somalia

How can we help our students to write well?
A typical writing lesson could look like this:

Preparation

- What type of writing do we want our students to do? For example, a letter to a friend, a book review, a party invitation?
- To introduce the topic we can ask students;
 - Have they received a letter (or email) recently?
 - What books they are reading?
 - Do they ever go to parties?
- Tell students to think about what to include in the writing. For example, a letter to friend might include news, questions, arranging a visit. A party invitation needs a time, a place....
- In groups, students could make notes of what to include. One group writes their notes on the board. Can their classmates add anything? Keep these ideas on the board for later.
- We can show the students a **model** of what we want them to produce (a letter, a book review etc). We can look at the kind of language used in the model – is it **formal** or **informal**? What useful words and expressions can students use from the model?
- We can look at specific parts of the model. For example: Are there any paragraphs? How many? How does the model text start and finish?

Writing

- Students can use the ideas that were written on the board earlier to write a **first draft**. They can use the model to help them.
- Students now exchange their first draft with a partner and check their partner's writing. We can give students specific areas to check, for example, that the correct information is included, that the writing is organized into paragraphs. Students can also check each other's spelling, grammar and punctuation.
- The students can write a second draft in class or at home to give to the teacher.

Correction

- We can use a correction code to show students where they have made mistakes, for example: Sp = spelling mistake, WW = wrong word, WO = wrong word order, T = wrong tense, Pr = wrong preposition, Pu = wrong punctuation/missing word.
- Then students can correct their own writing.
- We can collect common errors and write them on the board for class correction.

We can focus on different areas or stages of writing in class such as collecting ideas, rewriting or correction. We can help students with the process of writing by giving lots of preparation before they produce a finished written piece.

What do you think?

Anil from India writes:

Writing is something that has to be taught, even in your first language. You can't just tell students to write an essay, they need preparation and more preparation before they write.

At the first stage of preparing to write an essay, I give learners the essay title and pieces of scrap paper. They have 3 minutes to work alone, writing one idea on each piece of paper, before comparing in groups. Each group can then present their 3 best ideas to the class. This means that everyone has many ideas to choose from before they start writing and nobody can say "I can't think of anything to write".

A classroom activity – parents never say...

We can give students short, fun activities to get them writing. This is a group writing activity that even lower elementary level students can enjoy.

- Ask students what rules their parent set at home. Write some examples on the board, for example "Come home before 9 o'clock". "Do your homework".
- Ask what parents never say, for example:
 - "Please don't tidy your room",
 - "Use the telephone a lot",
 - "Stay up very late".
- In groups the students write eight sentences that parents never say.
- Give a time limit of 10 minutes. Tell the students that there will be a vote on the best set of rules.
- Each group sticks up the group's rules on the board/wall.
- The class read all the different sets of rules and vote on which is best (not their own).
- If correction is needed, you can leave the posters up and have a group correction session.

Glossary

A **first draft** is a first try at writing something. A second draft will improve and correct the first draft.

Formal words and expressions are used in some types of writing. For example we can end a job application letter "Yours sincerely,....".

Informal words and expressions are used in some types of writing. For example we can end a letter to a friend "Love from,..".

A **model** is an example that students can use to help them with their own work.

Think about

- If you have a textbook, look at the writing activities in the book. How can you adapt these to make them more relevant to your students?
- Ask colleagues how they teach and correct writing.

Тўлқин САЙДАЛИЕВ,
филология фанлари номзоди, доцент

ОЗАР ТИЛИДА СЎЗЛАЙДИ БОБУР

(“Бобурнома”нинг ўзбек, рус ва озарбайжон тилларидаги
матнлари қиёсий таҳлили)

Буюк бобокалонимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобур шахсига ва унинг улкан илмий меросига бўлган қизиқиш йиллар ўтган сайин ортиб бормоқда. Унинг “Бобурнома” асари ўзининг бетакрорлиги, тилининг соддалиги ва равллиги, баённинг холислиги, маълумотларнинг аниқлиги, бойлиги ва хилма-хиллиги билан жаҳон олимларининг эътиборини тортиб келмоқда. XXI асрда испан, араб, япон ва хитой тилларига таржима қилинган мазкур асар энди озарбайжон тилига ўгирилди.

Ушбу таржима Озарбайжон Миллий Фанлар академиясининг Фольклор институтида Рамиз Аскар томонидан амалга оширилди. Таржима жараёнида “Бобурнома”нинг эски ўзбек, турк ва рус тилидаги нашрларидан фойдаланилган¹. Асарнинг озар тилидаги нашрига профессор Ҳусейн Исмаилов муҳаррирлик қилган. Асар 2011 йилда Озарбайжон пойтахти Боку шаҳрида нашр этилган. У 432 саҳифа ва 32 та рангли суратдан иборат. Асарга ёзилган сўзбоши, қайдлар ва шарҳларнинг муаллифи Рамиз Аскар².

Сўзбошида туркий тиллар тарихи, Мовароуннаҳр ва Хуросонда яшаб ижод этган шоир, олим ва фузалолар ҳақида қизиқарли маълумотлар берилган. Шунингдек, “Бобурнома”нинг нафақат туркий адаби-

ётда, балки жаҳон адабиётида тутган ўрни ҳақида фикр билдирилган.

“Бобурнома”даги шеърларнинг ҳаммаси озар тилига ўгирилган. Масалан, русча таржималарда шеърлар аслият ёки форс тилида берилмаган, тўғридан-тўғри русча таржимада берилган бўлса, бунда аксинча, форсча шеърлар аслиятда, ундан кейин эса озар тилида берилган. Таржимада мумтоз адабиёт аънаналари сақланган. Масалан, қиёслаш мумкин: “Яна бир Аҳмад Ҳожибек эди. Султон Малик Кошғарийнинг ўғли эди. Хуштабъ ва мардона киши эди. “Вафоий” тахаллус қилур эди. Соҳибдевор эрди, шеъри ёмон эмас эди, бу байт анингдурким:

*Мастам, эй муҳтасиб, имрўз зи ман
даст бидор,*

Иҳтисобам бикун он рўз ки ёби ҳушёр.

(Байтнинг шеърий таржимаси берилмай, фақат мазмуни берилган.)

*Мазмуни: Эй муҳтасиб, мастман, бугун мендан
қўлингни торт, қачонки ҳушёр топсанг, ўша куну
текшир”³.*

Михаил Салье таржимаси:

“Другой был Ахмед Хаджи бек, сын Султан Малика Кашгари. Это был человек веселый и смелый. Он принял тахаллус Вафаи и был автором дивана стихов. Стихи его недурны. Ему принадлежит такой стих:

*Я пьян, о мухтасиб, отстань от меня сегодня,
Взыщи с меня в тот день, когда найдёшь
меня трезвым”⁴.*

Рамиз Аскар таржимаси:

“Баеқа бир әмири Әһмәд Наси иди. О. Sultan Mәlik Kasparinin oplu idi. Хош тәбиәтli vә сәсур bir adam idi. Тәхәллүslü Vәfai idi.

Divani var, ceirlәri pis deyil. Bu beyt onundur:
*Mәstәm, ey möhtesib, imru zzi mән dest bidar,
Ehtisabәm bigun an ruz ki, yabi һuшyar.*

Таржимаси:

*Ey möhtesib, serxoшam, bugün mәnden әl Çәk,
Mәni ayig vaxtimda sorғuya Çәk”⁵.*

Эътибор берган бўлсангиз, байтнинг таржимасида Михаил Салье Шарқ мумтоз аънаналарига умуман риоя қилмаган. Байтни насрий таржима-

да берган. Лекин мутаржим Рамиз Аскар, аксинча, “Бобурнома” матнидаги барча шеърий мисралар, парчаларни назмий таржимада беради. У Шарқ мумтоз адабиёти анъаналарига содиқ қолган ҳолда мазкур форсий байтни озарбайжон тилига муваффақият билан таржима қилган. Вафойи мазкур форсий байтда қўллаган мувозана, радиф ва қофия каби шеърий санъатларни таржимон маҳорат билан озарбайжон тилида қайта ярата олган.

Бобур ўз холаваччаси Ҳайдар Мирзо ҳақида маълумот берар экан, у томондан битилган форсий байтни “Бобурнома”да келтиради:

Боз гардад баасли худ ҳама чиз,

Зарри софию нуқраву арзиз⁶.

Мазмуни: Ҳамма нарса: хоҳ соф олтин, хоҳ кумуш ва хоҳ қўрғошин бўлсин, барибир ўз аслига қайтади.

Русча таржимаси қуйидагича:

Всякая вещь возвращается к своему началу –

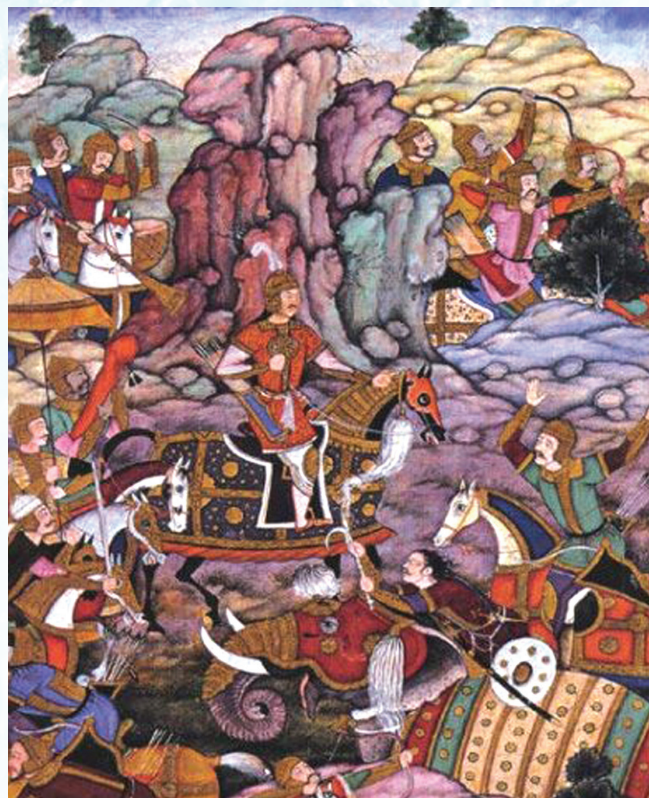
И чистое золото, и серебро, и свинец⁷.

Озарбайжонча таржимаси:

Hər şey, ister saf altın, ister gümüş, ister qalay olsun, axirdə öz əslinə dönər⁸.

Кўринадики, русча таржима шеърий таржимадан кўра насрийга яқинроқ. Рамиз Аскар таржимасида эса ўзига хос ритм ва мусиқийлик мавжуд. Бироқ нафақат русча таржима, балки озарбайжонча таржимада ҳам аслиятдаги шеърий санъатлар ўз аксини топа олмаган.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Рамиз Аскар ва, умуман, асарни таржима, таҳрир қилиш жараёнида иштирок этган олимлар ўз мақсадларига эришганлар. Чунончи, машҳур таржимашунос олим Левон Мкртчян ўзининг “О стихах и переводах” номли рисоласида қуйидаги фикрни келтириб ўтган: “Агар таржима (бошқа тилда) қабул қилувчи муҳит тилига янгилик олиб келмаса, бундай таржиманинг умуман кераги йўқ⁹”. Дарҳақиқат, таржимон ўзининг таржимаси билан ўзга адабиётга аслият адабиётининг анъаналарини ҳам олиб киради. Бу эса ўз навбатида ўзга тилда сўзлашувчи китобхонга аслият адабиётининг бутун

гўзаллиги билан намоён бўлишига хизмат қилади, уларга эстетик завқ бағишлайди. Албатта, айниқса, поэтик таржимада ўзгартиришлар ва йўқотишлар муқаррардир¹⁰.

Шуниси диққатга сазоворки, “Бобурнома”нинг озарбайжон тилига таржимаси сўнгги йилларда таржимашунослик фани қўлга киритган ютуқлар асосида бажарилган. Мутаржим асарнинг эски ўзбек тилидаги нусхасининг туркча ва русча таржималарини истеъфода этгани таржиманинг янада мукамал бўлишига хизмат қилган. Таглама вазифасини ўтаган юқоридаги нашрлар бир-бирини тўлдирган ва охир-оқибат “Бобурнома”нинг озарбайжон тилидаги нашри гўзал бир шаклда ва мазмунда дунё юзини кўрди. Ҳазрат Низомий, ҳазрат Навоий икки қардош халқ учун қанчалик азиз бўлса, ўйлаймизки, ҳазрат Бобур Мирзо ҳам озарбайжон халқи учун шундай азиз ва мўътабар бўлиб қолади.

¹Zəhiriddin Məhəmməd Babur. Baburnamə. Bakı, 2011. S. 3.

²Zəhiriddin Məhəmməd Babur. Baburnamə. Bakı, 2011. S. 3.

³Бобурнома. Т.: Фан, 1960. 77-бет.

⁴Бабурнаме. Перевод М.Салье. Т.: Главная редакция энциклопедии, 1992. С. 47.

⁵Zəhiriddin Məhəmməd Babur. Baburnamə. Bakı, 2011. S. 39.

⁶Бобурнома. Т.: Фан, 1960. 77-бет.

⁷Бабурнаме. Перевод М.Салье. Т.: Главная редакция энциклопедии, 1992. С. 47.

⁸Zəhiriddin Məhəmməd Babur. Baburnamə. Bakı, 2011. S. 3.

⁹Левон Мкртчян. О стихах и переводах. Айастан: Ереван, 1974. С. 135.

¹⁰Е.Г. Эткинд. Поэзия и перевод. М. Л., 1963. С. 68.

Муродқосим АБДИЕВ,
филология фанлари доктори,
Самарқанд давлат университети профессори

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ВА ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ

Туркий тиллар ичида ўзига хос мавқега эга бўлган она тилимиз тақдири тарих зарварақларида битилган оламшумул воқеаларнинг асорати ва таъсирини ўзида мужассам этган мукаммал тил ҳисобланади. Эрон, юнон, араб, мўғил ва рус истилоси туфайли асрлар давомида она тилимиз лексикаси, фонетикаси, грамматикаси, стилистикасида жиддий ўзгаришлар юзага келди.

Жадидчилик ҳаракати асосчиси Исмоил Ғаспирали таъсирида ўлкада маърифатпарварлик оқими вужудга келди. Ўзбек тилида “Туркистон вилоятининг газети” чоп этила бошланди.

Халқимиз тарихидаги мазкур воқеалар она тилимизга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Шу пайтгача адиблар ижодида Алишер Навоий асарлари таъсири кучли бўлган бўлса, энди газета таъсирида тилимизга рус тилидан кўплаб сўз ва терминлар кириб кела бошлади. Ушбу омиллар адабий тил билан сўзлашув нутқини яқинлаштиришга олиб келди. Муқимий, Фурқат, Аваз Ўтар, Завқий, Сатторхон сингари маърифатпарварлик адабиёти вакиллари рус, турк, форс-тожик ва бошқа тил материалларидан фойдаланган ҳолда халққа тушунарли услубда асарлар ярата бошладилар. “Туркистон вилоятининг газети”га оммабоп мақолаларнинг чоп этилиши аста-секин ўзбек матбуот тилини шаклланишига олиб келди. Труппа шаклида халқ театрлари ташкил этилди. Маърифатпарвар ижодкорлар асарлари таъсирида умум туркий (турк) тилини сингдириш тўғрисидаги назариялар аста-секинлик билан сўна бошлади. Зиёлилар олдида миллий адабий тилни яратиш каби жиддий масала кўндаланг бўлди.

Бу даврда “Тараққиёт”, “Хуршид”, “Шухрат”, “Тужжор”, “Садои Фарғона”, “Ал-ислоҳ” сингари газеталар ҳамда “Ойна” журнали чоп этила бошланди. Матбуотда русча сўзлар ўрнига уларнинг ўзбекча вариантини қўллаш тавсия қилинди: пролетар – йўқсил, поезд – оташарава, самовар – ўзи қайнар, хлопком – пахтақўм, фонтан – қайнар қудуқ, трактор – ўт омоч ва бошқалар.

“Муштум” саҳифаларида атоқли адиб Абдулла Қодирий ташаббуси билан матбуот тилини адабий тилга яқинлаштиришга ҳаракат қилинди.

Мактабларда она тили сифатида ўқитилаётган татар ва турк тиллари ўрнига ўзбек тилини киритиш истагида бўлган зиёлилар кўпайди. Бу эса янгидан шаклланаётган ўзбек адабий тилининг меъёрлашувига ўз таъсирини кўрсатди. “Муштум”да атоқли адибнинг бир қатор халқчил мақолалари босилиб чиқди. Бу ўринда адибнинг ўзи айтган фикрини қайд этишни ўринли деб ҳисоблаймиз: “Ёзганинг агар ўзингни йиғлатмаса-кулдирмаса, ўзгани ҳеч йиғлатмас-кулдирмас...”

Адибнинг халқона усулда ёзилган ва “Муштум”да эълон қилинган асарларидан айрим мисоллар келтирамиз:

1. “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 182-сонида босилган “Шоли ҳосилини кучайтириш йўлида” деган мақола “Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда ерга шоли экилади...” деб бошланади. Биз бу ердаги “ерга шоли экилади” деган сўзга жудаям ҳайрон қолдик. Ўйладикки, илгари “осмонга шоли экилар эканми!?”

Ҳар ҳолда бу ҳам “янги кашфиётлардан” бўлса керак, деб билганмиз.

2. “Бо буниси ким? – Пиркурлор...– бу нима номоқулчилик!...кулолларнинг пири-я, ҳеч бало урсин сани, санга асло ваҳим деган нарса борми аҳи!... Кулолларнинг пири ҳазрати Шис алайҳиссалом бўлади-ю, сан буни пиркурлор дейсан”.

3. Сўроқлар: “Олимпиада” деган сўздан нимани тушунасиз?

Жавоблар: “Олимпиада” – Олим акам пиёда юради, Олим акам пиёда боради, Олим акам пиёда туради ва ҳоказо.

Шунингдек, “Муштум”да баъзан терминларнинг тузилишига пародия қилиш учрайди:

4. Хулигинология. Бу сўз биология, геология, филология сингари терминларга ўхшатма тарзда ҳосил қилинган. Шаҳримизда бўлган “Хулигинология” институтининг биринчиси деб Ўрдани танидим. Бу ерда Тошкентнинг Ўрда даҳаси хулиган – безорилар маконига, улар таълим олиб чиқадиган жойга айлантирилганлигини образли тасвирланган.

5. Ўжаризим. Бу сўз ўжар ўзагига -изм аффикси (қўшимча) қўшиш билан ясалган. Бу сўзни “Озод Бухоро” газетаси орфография қоидаларига риоя қилмаётганлиги сабабли адиб ундан фойдаланган: Ҳозир “Озод Бухоро” баъзи бир ислохотларни “ўжаризим” қонунига бўйсиндириб ёза бошлади.

Ёзувчининг “Калвак Маҳзумнинг хотира дафтарида” ҳажвий ҳикояларида эски усулда таълим берувчи домлаларнинг кулгили образлари тасвирланган. Улар нутқида кўплаб форс-тожикча ва арабча диний сўз ва ибораларнинг қўлланиши ёзувчи томонидан моҳирона тасвирлаб берилган: *аснойи хурак, баъдаз, алғараз, алломои замон, тағйир, акнун, тамзир, забҳ, аз қиё, ботил, бакурра, бачиза, қазоро* ва бошқалар. Калкалаштирилган: *пўшида қилмоқ, фаҳмида қилмоқ, фурухт айламоқ, тарсида бўлмоқ, афтда бўлмоқ, нашъу-намо қилмоқ, гирехта қилмоқ* сингариларининг ишлатилиши адабий тил меъёрларининг бузилишига олиб келиши ёзувчи томонидан зукколик билан танқид қилинган. Мисоллар:

Мавлон пўстун нутқидан: *Аснойи забҳ, яъни хатна замонида атрофга йиғилган гўдакларнинг башарти тиғнинг захрига чидолмай гиря оғоз қилсам, қаҳқаҳа қилишларидан беҳад ховотирда эрдим. Бағдазун ош хитомига етуб, фақирни чинга ўринга олиб бордилар. Калвак Маҳзум тилидан: Ўзбекистон жумҳуриятида яшайдурғон бутун ағниё, анқиё, азқиёларга ва менга яқин бўлган уламо, фузало ҳам дорулфанода ислоҳати замин,*

амлак ва доход нологидан безори жон бўлган аҳли тижоратларга етиб андоғ маълум ва равшан бўлғайким, ... ул дунёси ғаффордан кўч айлаб, хонаи охиратка, яъни қабрга келдик.

“Тошпўлат тажанг нима дейдур?” ҳажвиясида эса ёзувчи асар қаҳрамонларининг нутқини индивидуаллаштириш мақсадида жамият учун фойдали меҳнат қилмайдиган қиморбоз, маишатпарастлар лексиконига хос жаргон ва арголардан унумли фойдаланади: *Чойчақасини ундан-бундан қилиб таралласини тортиб юрган Тошпўлатнинг етти ярим сўлкавойни тағин қайси гўсхўрдан олсун-а, бобоғимни сотиб берайинми? Ёки сайратмамни-ми?...Худо ҳақи галавам айнади. Нима бермасам, мани осдирармиди, шу ҳезларинг? Саттор! Бир тийин берсам...*

Қиморбоз:– *“пато” билан “шар” деган қиморлар бир ҳам еб, “тўртошиқ” яна тарқаб кеса, Салим полвоннинг тўрт араваси ва балохоналиқ иморатини ютиб олсам, ҳамма мелискалар чўтол оладурғон бўлса...*

Абдулла Қодирий персонаж нутқининг қизиқарли бўлишини таъминлаш мақсадида *гармдори (қалампир), бо (яна), қутилиш карда (қутилмоқ), бача (бола), гўшт куйди (сомса), каллапўш (дўппи), жилла (озгина, пича), ада (ота), чашм(кўз)* сингари сўз ва бирикмалардан ҳам фойдаланган.

– *Ҳой, тўхта қилинг, жўра, – деди самарқандлик мухлисларидан бири, – ахий бошингиз-ку майнангиз бор деб билдук. Бо, нимага акун танангизга ўйла қилмайсиз? ... йўқ, жонингиздан қоқай, жўра, гап бундайчанги бўлмаптур. Буёнда бириси жон куйдуриб “танқид” десун дея, сиз истачиналар ел чиқорса, “лаббай” денг...*

– *Ҳой-чи бўлли?*

– *Еби (иби), сан оғзинга қараб гапур! Бо бизни жин ургани йўқ...*

– *Аки, бо тарвузни ёшуриг...*

– *Бо, қаёнга ёшурамиз акун бу сабилни?!...*

Муаллиф персонажларни шеваларда гапиртириш орқали уларнинг нутқини индивидуаллаштириб, маҳаллий колоритни вужудга келтирган. Шу билан бирга, умумадабий тилда эмас, шевада сўзлаш янгидан шаклланаётган адабий тил меъёрларини вужудга келтиришга путур етказётган кишилар устидан кулади.

Ёзувчи асарларининг халқчил бўлишида жуда кўп мақол ва иборалардан фойдаланади. Хусусан, “Тошкент бойлари” номли мақоласида хасис бойлардан бири – Ҳожига нисбатан халқнинг нафрат ва ғазабини шундай ифода этади: *“Ҳой Ҳожи! Ёшинг анчага борди; бир оёгинг ерда бўлса, бир оёгинг*

гўрда: эсинг борида этагингни ёп! Илло, йиғуб-терганларинг фақат уч-тўртта қузғунларга қолишини унутма! Отинг, донинг ўзинг билан бирга кўмилмасин.

Ушбу парчада ўлими яқин дейиш ўрнига “бир оёғинг ерда бўлса, бир оёғинг гўрда” иборасининг ишлатилиши, бойга нисбатан салбий муносабатни кучайтирган. Шунингдек, *бир чўқишда қочадурғон, қиз овламоқ, бошларини иккитадан, оёқларини тўрттадан қилиб кўймоқ, ит еганини қусар, кўрпангга қараб оёқ узат, кўли суст косибдан, оёғи чаққон косиб яхши, илиги чироқ кўрмаган, олтин олма дуо ол, хотин кишининг чархи билан ўчоғига тегма, ел елкасига минди, қанот қўйруқ берганда бўлди, тегимизга сув қяйдиган бўлсак, ҳаддидан ошди, тусини бузмади, дунё можорасидан қўл ювмоқчи, юрагига совуқ сув сепмоқчи бўлди, тутунни кўкка чиқмоқчи, ярасини ёрди, кўлини совуқ сувга урмай қўйди, хотин кишини ушлаб туриш, сояларида ўйнаб-қулиб юриш* сингари иборалар ўзбекона ҳаётни очиб беришда муҳим восита бўлиб хизмат қилган. “Ўткан кунлар” романи матнида қўлланилган фразеологизмлар 600 дан ортиқлигининг ўзиёқ адибнинг иборалардан яхши хабардорлиги ва уларни ўринли ишлата олганлигидан далолат беради.

Адиб ўзи таъкидлаганидек, “орттирмай ва камитмай”, “ўз ҳолича кўрсатиш”, “йўқни йўндиртирмай, бор гапларни ёзиш” йўсинига амал қилди ва бу ниятини амалга ошириш мақсадида асар қаҳрамонларининг номларини ҳам исми жисмига монанд қилиб танлади. Юсуфбек ҳожи, Акрам ҳожи – ҳамманинг назарига тушган ҳаж сафарида бўлган кишилар. Офтоб ойим – офтобдек истараси иссиқ аёл, Ўзбек ойим – ўзбек аёлларининг пешқадами, Мирзакарим қутидор – савдогар, Солиҳ маҳдум – мактабдор муаллим, Обид кетмон – жамоа хўжалигини тан олмайдиган миришкор деҳқон, Тошпўлат тажанг – иши юришмаган, чапани йигит. Калвак Маҳзум – кундалик янгликлардан беҳабар, хурофот билан мияси ғовлаган имом. Берди татар – адибнинг Татаристонга қилган сафари таассуротлари натижасида танланган исм. Хатиб домла – дуохон табиб. Анвар – толеи порлоқ йигит. Раъно – гўзал латофатли қиз. Отабек – бекзода, беклар сардори. Кумушбиби – кумушдек азиз ва мартабали қиз ва ҳоказо.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. “Муштум” журналининг 1924–1929 йиллар сонлари.
2. З.Т.Чориева. Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романидаги мактубларнинг луғавий-маъновий ва услубий хусусиятлари. НДА. Т., 2006.
3. Қодирийни кўмсаб. Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994.
4. Ҳабибулла Қодирий. Отам ҳақида. Т.: Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.

Адиб рус, араб, форс ва турк тилларини яхши билган, ўша тилларда ёзилган асарларни ўқиган. Л.Толстой, А.Чехов, М.Горький, А.Толстой, У.Хайём, Ҳофиз, М.Бедил, Ж.Румий сингари адибларнинг ижодидан яхши хабардор эди. Ҳатто Миср адиби Жўржи Зайдонни “мени роман ёзишга ҳаваслантирган устоз” деб улуғлаган эди. Жумладан, адиб: “Ҳамма тиллар ҳам қўшни тиллардан “қарз” олади. Бусиз иложи йўқ. Асар фақат ўз тилидагина ёзилса ширасиз, қуруқ чиқади. Ёзувчи ўз халқининг тилини, фольклорини камол ўрганиши шарт ва бир неча тилларни билиши фазилат. Шундагина тил бойийди, асари жонланади”, деганида тамомила ҳақ эди. У фарзандларини ҳам чет тилларини, хусусан, рус тилини ўрганишга даъват этади. Она тилимиз ихлосмандлари ва тарғиботчилари Е.Д.Поливанов, Е.К. Бертельс, К. К.Юдахин билан ўзаро фикрлашиб, ҳамсуҳбат бўлган. К.К.Юдахин “Ўзбекча-русча луғат” тузиш жараёнида А. Қодирийдан доимий равишда маслаҳатлар олиб турган. Нашр этилган луғатидаги сўзларнинг қандай маънода ишлатилишига оид мисолларнинг аксарияти адибнинг “Ўткан кунлар” ва бошқа асарларидан олинган.

Ўғли Ҳабибулла Қодирий шундай хотирлайди: “1933 йилнинг кеч кузи эди, шекилли, дадам бир икки ой босим ўтириб, “Русча-ўзбекча тўла сўзлик”ка “П” ҳарфини туздилар. Ёдимда, у киши сандалда ўтириб атрофларига ўнлаб рус, ўзбек, араб, турк луғатларини ёзиб қўйиб, алфавит бўйича китоблардан янги сўзлар излар ва топиб ёзар, луғатлардан янги маъно қидирар эдилар. Ниҳоят, жадал ишлаб у киши ўн бир минг сўзли “П” ҳарфини шу йилнинг ёки 1934 йилнинг бошларида тугатиб нашриётга топширдилар. Луғат 1934 йил ёзида лотин алифбосида босилиб чиқди. Бироқ луғат ҳақини олишга келганда англашилмовчилик рўй берди”.

Хуллас, атоқли адиб Абдулла Қодирий том маънодаги халқпарвар зиёли сифатида она тилимиз ҳимоячиси бўлган. Адиб она тилимизда ижод қилувчиларни тушунарли тилда ёзишга чақирган. Унинг она тилимиз олдидаги хизматларини янада чуқурроқ ўрганиш филология фанининг долзарб масалаларидан бири бўлиб қолаверади.

ҲОЗИРГИ ЗАМОН НЕМИС ТИЛИ ЛЕКСИКАСИДА СЎЗЛАШУВ АББРЕВИАТУРАЛАРИ

Аннотация. Мақола ҳозирги замон немис тили сўзлашув нутқида аббревиатураларнинг пайдо бўлиши ва қўлланишини ўрганишга бағишланган. Муаллиф аббревиатураларнинг турларини мисоллар орқали кўрсатиб берган.

Калит сўзлар: аббревиатура, кундалик-сўзлашув нутқи, инновацион лексика, ўзлашма сўз, окказионал сўз, стилистик эффект.

Аннотация. В статье рассматриваются появление и употребление аббревиатуры современного немецкого языка в разговорной речи.

Ключевые слова: аббревиатура, обиходно-разговорная речь, инновационная лексика, заимствование, окказиональное слово, стилистический эффект.

Annotation. The article is devoted to study of the appearance and use of the abbreviations in modern German colloquial speech.

Key words: abbreviation, colloquial speech, innovative lexis, borrowed word, stylistic effect.

Инновацион лексика (кундалик-сўзлашув нутқи ва унга стилистик жиҳатдан яқин бўлган ёзма адабий нутқнинг маълум бир қисмида) ифоданинг максимал қисқалиги асосида юзага келади. Бу «коммуникация жараёнида талаффуз ва психик фаолиятни тежашдир»¹.

Сўзлашув аббревиатуралари, айниқса, қисқартмалар амалда ҳануз етарлича ўрганилмаган мавзулардан ҳисобланади.

Маълумки, тилда лексик бирликларнинг қисқариш жараёни бир маромда кечмайди. Айрим аббревиатуралар сўзлашув лексикасидан тез ва мустақкам ўрин эгаллайди. Бошқалари эса, аксинча, қисқа вақт оралигида истеъмоладан чиқиб кетади. Учинчи хил аббревиатуралар нутқнинг оғзаки шаклида доимий равишда қайта ишланади. Шундан сўнг улар лексикографик нашрларга киради ва тилнинг луғат таркибини бойитади.

Сўзлашув лексикасининг ўзлашма қатламида ясама ва қўшма сўзлар қисқаришга учрайди: Akku (Akkumulator), Ami (Amerikaner), Krimi (Kriminalfilm, – roman), Steno (Stenografie), Kripo (Kriminalpolizei). Баъзан сўз бирикмалари ҳам қисқартирилади: Audimax (Auditorium maximum), sapristi! (sacramentum Christi!)

Содда сўз ва тўлиқ гаплар учун аббревиация ҳодисаси хос эмас.

Кундалик мулоқот нутқида кўпчилик отлар қисқартирилади: Abi (Abitur), Abo (Abonnement), Alu (Aluminium), Bio (Biologie), Bob (Bobsleigh).

Бошқа сўз туркумларининг қисқартирилиши нисбатан камроқ учрайди: exen (exmatrikulieren), p.p. (primärgrächtig).

Тилда қисқартма отлар бошқа сўз туркумлари, масалан, феъл ёки равишларга қараганда сезиларли даражада кўп.

Тузилиш нуқтаи назаридан ўзлашма сўзлашув лексикаси учун қисқартма сўзларнинг қарийб барча асосий турлари хос.

Мустақил сўз ва сўз бирикмаларининг қисқартирилиши жуда кенг тарқалган усул ҳисобланади. Шу билан бирга сўзларнинг қисқариши кўпроқ, сўз бирикмаларининг қисқариши эса нисбатан камроқ учрайди. Сўз бирикмасининг қисқариши: stantepe (stante pede).

Сўзнинг охири қисқарганини тушириб қолдириш йўли билан ясалган қисқартмалар кўпчиликни ташкил қилади («Kopfformen»)²:

Bio (Biologie)
Dia (diapositiv)
Limo (Limonade)
Schoko (Schokolade)
Uni (Universität)
Lyze (Schülerin eines Lyzeums)
Manus (Manuskript)
Labor (Laboratorium)
Rhino (Rhinozeros)

Натижада икки бўғинли аббревиатуралар ясалади.

Сўз бошланиш қисмининг қисқариши камданкам ҳолларда учрайди. Қисқаришнинг бу тури «Schwanzformen»³ деб аталади:

Bus (Autobus, Omnibus)
Cello (Violocello)

Тилда мавжуд бўлган лексик бирликлар вариантларининг қисқариши ёрдамида ясалган қисқартмалар кўпинча стилистик жиҳатдан қуйи қатламга мансуб бўлади.

Қуйидаги янги қисқартма сўзлар яққол пейоратив оттенкага эга:

Akadem (Akademiker)
Kanisch (amerikanisch)
Prolet (Proletarier) ва ҳк.

Кундалик-мулоқот нутқида (кўпроқ стилистик қуйи қатламга мансуб лексика учун) бутунлай тесқари ҳолат кузатилади. Баъзан қисқартириш эвфемистик синонимлар яшаш учун ишлатилади. Улар маъносининг ўзгариши ёрдамида эмас, балки тузилишининг ўзгариши ёрдамида ясалади. Гап шундаки, аббревиатуралар ноодатий структурасининг ўзиёқ керакли стилистик эффектни ҳосил қилади:

Idi (Idiot)
Klo (Klosett)
Po (Podex)
To (Toilette)

Нисбатан осон қисқарадиган ўзлашма сўзлашув лексикасининг алоҳида гуруҳи замонавий немис тилида кенг тарқалган сўз яшаш моделларига шаклан яқин бўлган аббревиатураларга ўзгаради.

Масалан сўзнинг охирида келадиган **-e** ва **-i** унлиларининг қисқариши *Leuchte, Liege* ва шу каби мос келувчи суффиксал сўзларни эслатади.

Юқорида айтиб ўтилган фикрлар муносабати билан қуйидаги янги аббревиатураларни мисол тариқасида келтирамиз:

Matte (Mathematik)

Litte (Literatur)

-i унлисини қисқартириш кўп ҳолларда шахс отларини ясайди:

Imi (Immigrant)

Sani (Sanitätär)

Spezi (Spezial – яқин дўст)

Баъзан, предметларга ҳам шу йўл билан ном берилади:

Tri (Trigonometrie).

Алоҳида ҳолларда ҳам униси, ҳам буниси худди шундай номланади:

Ami – 1) «америкалик»;

2) «америка сигаретаси».

Биз кўриб чиққан янги қисқартма сўзлар орасида шундай сўзлар ҳам борки, уларнинг қандай ясалганлигини аниқлаш қийин кечади.

Ҳақиқатан ҳам, *Ami* (Amerikaner), *Profi* (Professional), *Toto* (Totalisator), *Trabi* (Trabant) кабиларни бир қатор товушлар тушиб қолиши натижасида ясалган қисқартмалар деб ҳисоблаш мумкин⁴.

Шу билан бирга, уларни қисқарган негизга суффиксларни қўшиш йўли билан ясалган суффиксал сўзлар дейиш ҳам мумкин.

Фикримизча, бундай сўзларнинг кам эканлигини ҳисобга олган ҳолда, бу суффиксация ёки қисқартириш ҳодисаси эканлиги ҳақидаги масалани ҳал қилишнинг имкони йўқ. Бунда, афтидан, икки турли хил сўз ясашиш жараёни контаминациясининг ўзига хос ҳоллари ҳақида гап боради.

Янги сўзларнинг биз кўриб чиққан гуруҳларининг стилистик потенциалига келсак, улар анча кенг: оддий бетакаллуфликдан то бўрттирилган кўполликкача:

“Wie wäre es mit dem *Toto*? Heute sind Rennen” – Кимга **омад кулиб боқаркин?** Бугун пойга бўлади, ахир⁵.

“Ob sie in der Lage sind, für Schwung im Angriff zu sorgen, wird sich gegen die harten Waliser *Profis* zeigen” – Улар ҳужумга ўтишга шай бўлса, унда кучли Уэлсликларга қарши **профессионалларни** қўйишга тўғри келади⁶.

Шакли ва мазмуни орасида номувофиклик мавжуд бўлган нутқий аббревиатуралар ҳам қисқартириш ёрдамида ясалади. Модомики, сўзнинг бир қисми бутун сўз ифодалаган маънони берар экан, у ҳолда ўзига хос ассиметрия юзага келади:

Labor (Laboratorium) → “Und was haben Sie in der Nacht zum Freitag im *Labor* an den Akten zu schaffen gehabt?” fragte Arne – “Жумага ўтар кечаси тунда **лабораторияда** ҳужжатларга аниқлик киритиш борасида нима ишларни амалга оширдигиз?” – сўради Арне⁷.

Стилистик эффектга эришиш мақсадида кундалик сўзлашув нутқида кўпинча айрим номенклатура аббревиатураларининг олдиндан маълум бўлган изоҳидан фойдаланилади. Номенклатура аббревиатуралари билан ифодаланган тушунчаларни янги, кўпинча сўз ўйини (каламбур) тушунчалар билан атайлаб алмаштириш содир бўлади. Бундай янги сўзлар учун стилистик қуйи қатламлик хос.

Масалан, АЕК (Allgemeine Elektrizität – Gesellschaft – электр энергиясини ишлаб чиқариш ва истеъмолчиларга етказиб бериш жамияти) сўзи янги бошланғич шакл “*allgemeines E-tappengeschwätz*” – “ҳаммаси бекорчи гаплар”⁸ ясашишида ишлатилади.

Тилнинг лексик ресурслари неологик янгиланишининг кўрсатиб ўтилган жараёнига бошқа шундай ҳодиса келиб қўшилади: қисқартирилмаган сўз (ёки сўз бирикмаларининг) сўз ўйинига хос қайта англанишга учрайдиган ёлғон аббревиатурага айланиши:

Bikini → *Bitte kitzle nicht!* (чўмилиш костюмининг модели ҳақида);

Ehe → *er rare humanum est* (хато қилиш инсонга хос).

Бундай усул билан ясалган янги сўзларнинг стилистик эффектга эга бўлиши шак-шубҳасиз. Аксарият ҳолларда улар окказионалдир, шу сабабли улар ҳатто махсус луғатларда ҳам қайд қилинмайди.

Қисқартма сўзлар қисқа турининг етакчи ҳолатлари кундалик-сўзлашув нутқида аббревиатураларнинг бошқа барча турларидан фарқли равишда қисқаришнинг катта семантик қамрови ва аниқроқ семантик структурасида содир бўлиши, айтиллик инициал қисқартма сўзларга қараганда амалда ўз тасдиғини топади. Бундан ташқари, қисқартиришнинг стилистик имкониятлари диапазони ниҳоятда кенг.

Окказионал аббревиатураларнинг кўп сонли эканлиги сўз ясашиш сатҳида неологик жараённинг фаоллигидан гувоҳлик беради.

Аббревиатураларнинг қолган барча турлари кундалик-сўзлашув нутқида маҳсулдорлиги ва қўлланилиши даражаси бўйича қиёсланадиган бўлса, қисқартиришга нисбатан иккинчи даражали аҳамият касб этади.

Ҳақиқатан ҳам, қуйидагилар кам сонли аббревиатуралардир:

– контрактуралар:

Elektriker (Elektrotechniker)

Unität (Universität)

Raps (Raptus);

– сўзнинг биринчи ҳарфи ёки товуши бўйича қисқартирилган аббревиатуралар:

K.o. (knockout)

O.k. (okey);

– сўзнинг эркин ажраладиган қисмларидан ясалган қисқартмалар:

Kintopp (Kinemstograph)

Ari (Artillerie).

Бундай сўзларнинг стилистик диапазони қисқартмаларники каби кенг:

“Du mußt sagen, du willst zur EVG-Armee und hast deshalb keinen Job mehr aufgenommen. Dann ist alles *O.K.*!”⁹.

Қуйидаги мисолда ҳам окказионал қисқартмаларнинг қисмлари учрайди:

“Erst versuchte er (Müller) es mit dem Monokel, mit dem einzigen zweifelhaften Erfolg, daß er seinen Spitznamen ‘Monokel-Müller’, kürz ‘M.-M.’, weg hatte (уша манба)”.

Аксарият нутқий қисқартмалар стилистик жиҳатдан нейтрал лексикадан ясалади. Кам сонли аббревиатуралар бошланғич шакл сифатида сўзлашув лексикасига эга.

Шуни қайд қилиш керакки, агар биринчи ҳолатда стилистик синонимиканинг кенгайиши содир бўлган бўлса, иккинчи ҳолатда унинг ўзига хос аниқлиги, ифодавийлик даражасининг кўтарилиши юз беради:

Pa (Para)
p.p. (prima – prächtig) → қайта анланган p.p. (Pinkelprause).

Умуман олганда, янги сўзлар (энг аввало сўзлашув лексикасида) пайдо бўлишининг асосий манбаи кундалик-сўзлашув нутқида компакт, семантик жиҳатдан катта ҳажмли стилистик имкониятларга эга бўлган лексик бирликлар ҳисобланади. Айтиб ўтилган барча талабларга нутқ аббревиатуралари жавоб беради. Аббревиатуралар шаклининг ўзиёқ кўпинча эмоционаллик ва ифодавийликни акс эттириш учун хизмат қилади.

Демак, ҳар хил турдаги янги сўзларни (жумладан, нутқий инновацион қисқартмаларни) ўрганишда фақат луғатлардаги маълумотларга таяниб қолиш керак эмас. Мазкур ҳодисанинг энг объектив жиҳатларини жонли

сўзлашув нутқида аббревиатуралар қўлланиши устида олиб борилган кузатишлар натижаларини таҳлил қилиш йўли билан аниқлаш мумкин. Айтилган луғатлардан (авваломбор махсус луғатлардан) олинган катта қўламдаги фактик материалларга мутлақо мурожаат қилмасликнинг ҳам иложи йўқ.

Мулоқотнинг, асосан, ёзма шаклида ишлатиладиган номенклатура қисқартмаларига зид равишда аббревиатураларнинг кундалик-сўзлашув нутқида ишлатилиши сўзнинг асосий маъносидан турли даражада четлашиш, «унда бир вақтнинг ўзида содир бўладиган семантик-стилистик маъно жиҳатларининг юзга келиши учун қулай шароит яратади».

Кундалик-сўзлашув нутқида бошланғич сўзшаклларнинг қисқартирилишига алоҳида маҳсулдорлик ва кўп қўлланиш хос. Шу билан бирга қисқартмаларнинг барча моделлари ичида айнан ушбу тур мулоқот жараёнида қисқартма янги сўзлар фаол қўлланишининг илк босқичидаёқ улкан инфорацион ҳажмга эга бўлади.

¹Е.Д. Поливанов. Статьи по общему языкознанию. М.: Наука, 1968. 228-бет.

²A. Burckhardt. Gesprächswörter/ Konzepte zur Lexikographie. Studien zur Bedeutungserklärung in einsprachigen Wörterbüchern. Tübingen. 2012. S. 140.

³P. Eisenberg. Syllabische Struktur und Wortakzent. Prinzipien der Prosodik der deutschen Wörter // Zeitschrift für Sprachwissenschaft. Heidelberg, 2011. № 10. S. 60.

⁴I. Barz. Nomination durch Wortbildung. Leipzig, 1988. S.216.

⁵E.M. Remarque. Drei Kameraden. Frankfurt / M. Berlin: Ullstein, 2009. S. 117.

⁶Die Zeit. Magazin, 2010, №10, S.14.

⁷Süddeutsche Zeitung, 2012, № 21. S.6.

⁸Die Zeit. Magazin, 2011, № 14. S.10.

⁹R. Petershagen. Gewissen in Aufruhr. 1986, S.124.

Барно БАҲРИДДИНОВА,

Наманган давлат университети катта илмий ходим-изланувчиси

АСЛИЯТ ВА ТАРЖИМА ТИЛИ МУАММОЛАРИ

Аннотация. Мазкур мақола аслият ва таржима тили муаммоларига бағишланган. Муаллиф бир асарнинг ўзбек, инглиз ва рус тилларидаги таржималарини қиёсий таҳлил қилган. Ўзбек тили манбаларига таяниб асосли хулосалар чиқарган.

Калит сўзлар: таржима, лисоний маданият, экзотик лексика, муқобил сўз, муқобил сўз маъноси.

Аннотация. Статья посвящена проблемам языка оригинального текста и перевода. Автор проводит сравнительный анализ узбекских, английских и русских переводов одной и той же литературной работы и делает обоснованный вывод на основе источников узбекского языка.

Ключевые слова: перевод, языковая культура, экзотическая лексика, альтернативные слова, альтернативный смысл слова.

Annotation. This article is devoted to the problems of original text and translation language. The author conducts a comparative analysis of the Uzbek, English and Russian translations of one and the same literary work. She draws a well-founded conclusion on the basis of the sources of the Uzbek language.

Key words: translation, linguistic culture, exotic vocabulary, alternative word, the meaning of an alternative word.

Маълумки, дунёдаги ҳар бир тил бевосита бошқа тиллар билан алоқада яшайди, ривожланади. Тилнинг ана шу ривожланиш жараёни, маълум маънода, таржима жараёни билан ҳам боғлиқ. Бирор асар у ёки бу тилга таржима қилинар экан, манба тилдан экзотик сўзларни ҳам олиб ўтади. Шу маънода ўзбек тилидаги кўплаб ўзлашма сўзлар нафақат икки халқ ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий алоқалар маҳсули, балки маънавий-маданий ҳамкорликнинг натижаси

ҳамдир. Бироқ адабий алоқалар маҳсули сифатида ўзлашган сўзларнинг таржималари ҳар доим ҳам муваффақиятли бўлавермайди. Шунинг учун ҳам ҳозирда филология илмида, хусусан, унинг таржима бирликлари билан шуғулланадиган соҳасида мазкур мавзуга бағишланган тадқиқотларнинг салмоғи ортиб бормоқда. Ушбу мақолада машҳур инглиз адиби Шекспир қаламига мансуб “Ҳамлет” асарининг ўзбек тилига таржимаси муаммолари ҳақида сўз юритилади.

Маълумки, мазкур трагедияда асар қаҳрамони Ҳамлет суиқасд натижасида ўлдирилгач, унинг ўрнига қирол бўлиб олган Клавдий сарой қабулхонасига кириб келиб, аъёнларига қарата нутқ сўзлайди. Қуйида ана шу нутқ парчасининг инглиз, рус ва ўзбек тилида берилишига диққат қиламиз.

Инглизча аслиятда:

King:

*Though yet of Hamlet our dear brother's death
The memory be green, and that it us befitted
To bear our hearts in grief and whole kingdom
To bear contracted in our brow of woe.*

Б. Пастернак таржимаси:

Король:

*Хоть смертью брата Гамлета родного
Полна душа и всем нам надлежит
Печалиться, а королевству в скорби
Избороздить морщинами чело.*

М. Шайхзода таржимаси:

Қирол:

*Гарчи Ҳамлет оғамиз азасида биз
Қора кийиб, қайғуриб юрмоғимиз шарт,
Давлатимиз бу оғир мотамдан йиғлаб,
Фалокатдан вовайло қилдирмоғи фарз.*

Ж. Камол таржимаси:

Қирол:

*Юракларни акамиз – Ҳамлет қайғуси
Ёндиради, ёнишимиз жоиздур гарчанд.
Гарчанд изтиробга тўлиб мулку мамлакат
Ҳали куйиб ўртаниши жоиз бўлса ҳам.*

Кўринадики, аслиятда ўлган қирол тўғрисида «the memory be green» бирикмаси ишлатилган. Бир қарашда Шекспир қўллаган мазкур бирикма марҳум қирол ҳақида одатдаги қайғуришни эслатади. Аммо шекспиршуносликдаги кейинги тадқиқотлардан маълум бўлишича, бу бирикманинг анчагина чуқур маънолари бор, яъни «the memory be green» Шекспир томонидан бежиз қўлланмаган, у асар лейтмотивидаги муҳим жумлалар сирасига киради. Афсуски, бу бирикмадаги ўзига хослик – инглиз халқи лингвотадқиқотида хос хусусият русча таржимада ҳам, ўзбекча таржималарда ҳам акс эттирилмаган.

Рус таржимони Пастернак «the memory be green»ни «полна душа (юрагимиз тўлиб кетди)», М. Шайхзода «қора кийиб», Жамол Камол эса «қайғуси ёндиради» вариантларини бериш билан чекланган. Аслида «memory be green» маъносига теран назар ташланадиган бўлса, ўзбек шекспиршунослигида ҳам мазкур бирикманинг тарихий илдизлари юзасидан баҳслар бораётганига гувоҳ бўламиз. Масалан, феодал ҳукмронлик даврида аъёнлар уларни кимдир танқид қилишини ёқтирмаганлар. Ижодкорлар эса уларнинг ғазабига дуч келмаслик учун, кўпинча, цензурани айланиб ўтишга ҳаракат қилганлар. Жумладан, мазкур бирикма орқали инглиз қиролларининг ер талашишлари натижасида мамлакат аҳолисининг

жабр чекаётганлигига ишора қилинган. Аслида «the memory be green» бирикмаси «яшил ер хотирага айлансин» деган маънога ҳам эга, яъни бу билан «бир парча ер барчадан қолади» деган ўзбеккона ҳикматни эсга солади. Қолаверса, ёзувчи сўз ўйини орқали қиролни бир марта кийиб, ташлаб юбориладиган «қўлқоп» маъносида ҳам ишлатган.

Инглиз тилида green сўзининг қуйидаги маънолари бор: 1. «Green – all things new (яшил – янги нарсалар). 2. Possibly also a reference to the green of the funeral wreath left to writer on the grave (таъзия учун қабрга қўйилган гулчамбарнинг ранги). 3. All though in the present context we're probably talking "crypt" rather than "grave yard. (Ғўр, қўлқоп (бир марта кийиб, ташлаб юбориладиган) маъноларида ҳам ишлатилган.

Бу ўзбек китобхонага ғайриоддий бўлиб кўриниши табиий. Негаки ўзбекларда марҳумлар ҳақида салбий мазмундаги гапларни айтиш удумга кирмаган. Ҳар ҳолда бундай пайтларда камида «тупроғи енгил бўлсин» тарзидаги гаплар айтилади. Бизнингча, мазкур бирикмани таржимада беришда китобхонларга тушунарли бўлиши учун уни сўзма-сўз «яшил ер хотира бўлиб қолсин» вариантыда бериб, саҳифа остида унга қисқача шарҳ бериб ўтилса, мақсадга мувофиқ бўларди.

Қуйидаги таржима контексти ҳам бирмунча изоҳталаб. Маълумки, «Ҳамлет»нинг М.Шайхзода қилган таржимаси собиқ шўролар даврида амалга оширилган. Шу сабабли устоз таржимон Шекспирнинг Худога мурожаати, Шарқ адабиётшунослиги термини билан айтганда, «муножот»и кўп ўринларда тушириб қолдиришга мажбур бўлган. Жумладан, Ҳамлетнинг онаси қилган ноҳақликларга қарата айтган нутқининг уч тилда берилишини кўриб ўтайлик:

Аслиятда:

*Exeunt all but Hamlet
Hamlet
O, that this too too sullied flesh would melt
Thaw and resolve itself into a dew!
Or that the Everlasting had not fix'd
His canon 'gainst self-slaughter! O God! God!*

Б.Пастернак таржимаси:

*Все, кроме Гамлета, уходят.
Гамлет
О, если б ты, моя тугая плоть,
Могла растаять, согнута, испариться!
О, если бы предвечный не занес
В грехи самоубийство! Боже! Боже!*

М.Шайхзода таржимаси:

*Гамлетдан бошқа ҳамма кетадилар.
Гамлет
Кошки, шу гўшт тўрваси маҳр бўлса тамом.
Ё эриса, чириса ёки буғ бўлса!
Кошки эди, демаса халлоқи олам
Ўз-ўзини ўлдирмоқ феълини гуноҳ.*

Ж.Камол таржимаси:

Ҳамлетдан бўлак ҳамма кетади

Ҳамлет

О, кошкийди, шу зид гавда, шу бир халта гўшт
Ириб-чириб кетса, шабнам бўлиб таралса,
О кошкийди, ўз жонингга ўзинг қасд қилиб,
Халос бўлсанг, гуноҳ эмас, савоб саналса,
Ё, худойим! Ё, раббим! Ё парвардигор!

Кўринадики, таржиманинг даврга муносабати бор гап. У, албатта, ўз изини қолдиради. Жамол Камол таржимаси мустақиллик йилларида яратилгани учун унда мустабид тузум давридаги каби чекловларга йўл қўйилмаган. Айни пайтда таржимон ўзи яратган ўзбекча таржимани инглизча аслият билан сатрмасатр солиштириб чиққан. У асосий мўлжални сўзнинг суратига эмас, балки сийратига, руҳига қаратишга ҳаракат қилган. У Ҳамлетнинг чинакам туғенини ҳис этган ҳолда, унинг Яратганга қилган муножотини, фарёдини ўзбек ўқувчисига бутун жаранги билан етказиб бермоқчи бўлган. Бизнингча, мутаржим: “Агар Шекспир ўзбек бўлганида қандай ёзган бўларди?” – деган саволни доимо диққат марказида тутишга ҳаракат қилган. Инглизча аслиятдаги «O God! God!» (Эй Худо!, Худо) муножотларига ўрни билан ўзбек тили адабий қоидаларидан чиқмаган ҳолда «Ё худойим! Ё раббим! Ё парвардигор!» тарзидаги таъсирчан муқобилларини қўллаш олган. Бу таржимага ўзбекча руҳ берган ва ўқувчининг толиқмай ўқишига имкон яратган.

Билвосита таржима, яъни Б.Пастернак матни асосида иш кўрган М.Шайхзода эса, бир қадар ижодий чекланганликда иш кўрганидан, русча матнда нима бўлса, ўшани бера олган, холос. Кўпи билан “халлоқи олам!” бирикмасини бериш билан чекланган. Албатта, бу таржимон яшаган давр ва унинг талаблари билан ҳам боғлиқ. Бироқ Шайхзодадаги зўр шоирлик истеъдоди туфайли, айниқса, учинчи ва тўртинчи мисралар ўзбек тилида ёзилгандай таассурот қолдиради: яъни тўртинчи мисрадаги “ўзини нобуд қилиш”нинг диний фалсафага кўра гуноҳ саналишининг яққол ифодалаш мақсадида шу жумла эгаси – “халлоқи олам”ни учинчи мисра охирида, “гуноҳ”ни эса тўртинчи мисра охирида берган. Бу билан “гуноҳ” сўзи мазмунини кучайтириб бера олган.

Яна шуни ҳам таъкидлаш керакки, «Ҳамлет»нинг ҳар икки ўзбекча таржималарида аслиятдаги диний ўзига хосликни аниқлаштириб, таржима қилиш усули фаол эканлиги кўринади. Қуйидаги парча ва унинг таржималарига эътибор берайлик:

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Аникст, Шекспир, Ремесло драматурга, М., 1974.
2. М. А.Барг. Шекспир и история. М., 1976.
3. О. Қаюмов. Вильям Шекспир. Т., 1964.
4. Ғ. Саломов. Адабий анъана ва бадиий таржима. Т., 1980.
5. Ф. Сулаймонова. Шекспир Ўзбекистонда. Т., 1971.
6. Интернет материаллари: http://www.thyorisons.com/#Historical_Context
7. Уильям Шекспир. Рус тилидан М.Шайхзода таржимаси. Т., 2013.
8. Уильям Шекспир. Гамлет, принц датский (пер. Б.Пастернак). М.: Изд.ПСС. в 8 томах, 1989. С.8.
9. Уильям Шекспир. Отелло. Инглиз тилидан Жамол Камол таржимаси. Т.: Ғ.Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат наشريёти, 1991. 784 бет.

Инглизча аслиятда:

Against thy mother aught: **leave her to heaven**
And to those thorns that in her bosom lodge,
To prick and sting her. (1.5.8.)

Пастернак таржимаси:

Однако, как бы ни сложилась месть,
Не оскверняй души и умышленьем
Не посягай на мать. На то ей бог
И совести глубокие уколы.

М.Шайхзода таржимаси:

Аммо сенинг қасосинг қанча қизимасин –
Номусингни булғам ва ўз онангга
Ёмон бир қасд айлама. Унинг жазоси –
Унинг Худованди ҳам – виждон азоби. (31-бет)

Ж.Камол таржимаси:

Қодир қасос қандай қойим бўлмасин, фақат
Сен руҳингни мусаффо тут, онангга тегма.
Унга одил ҳакам, **унинг лойиқ жавоби –**
Тангри таолло-ю, яна виждон азоби. (45-бет)

Диний калималар таржимасида ҳар икки ўзбек мутаржими ҳам ўзига хос йўлдан борган. Айтиш керакки, таржима матнининг равонлиги таржимонларнинг ўзбек адабий тили имкониятларидан маҳорат билан, ўз ўрнида фойдалана олганликларини кўрсатади. Юқоридаги мисолда Шекспир Қирол арвоҳи тилидан ўғли Ҳамлетга ўлимнинг сабабини айтиш билан бирга, келажакда нималар қилиши лозимлигини ҳам таъкидлайди. Бунда онасига нисбатан ҳар қанча нафрат йиғилган бўлса ҳам, ундан қасос олмасликни, Яратганнинг ҳукмига ва ўзининг виждонига ҳавола қилиб қўйишни сўрайди. Шекспир *leave her to heaven*, яъни, *осмонларга ҳавола қил* дейди. Уни рус мутаржими Пастернак *ей бог ... глубокие уколы*, яъни унга *худо ... чуқур игнасини санчсин*, дейди. Русча матндан ўгирган М.Шайхзода эса, *Унинг Худованди ҳам – виждон азоби*, Ж.Камол эса *унинг лойиқ жавоби – Тангри таоло* тарзида таржима қилади. Ҳар бир таржима матни мутаржимнинг мақсади ва ундан келиб чиқадиган вазифалар асосида амалга оширилган.

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, таржима тилининг муваффақияти биринчидан, таржимон истеъдоди, иккинчидан, аслиятга мансуб бўлган халқ маданияти, учинчидан, мутаржим яшаган давр билан боғлиқ.

Маматкул ЖўРАЕВ,
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тил ва адабиёт
институти фольклор бўлими мудир,
филология фанлари доктори, профессор

“Ё ХАЙДАР” ҚЎШИҒИНИНГ ТАРИХИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация. Мақолада “Ё Хайдар” қўшиғининг турли вариантлари қиёсий ўрғанилган. Қўшиқда учрайдиган деталлар таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: қўшиқ, айтим, маросим, культ, тотем, мифология, образ.

Аннотация. В статье приводится сравнительный анализ различных вариантов и деталей песни “Ё Хайдар”.

Ключевые слова: песня, повествование, церемония, культ, тотем, мифология, образ (характер).

Annotation: The article provides a comparative study of different variations of the song “Yo Haydar”. The details met in the song are subjected to analysis.

Key words: song, narration, ceremony, cult, totem, mythology, character.

Маълумки, халқимизнинг шамол чақириш билан боғлиқ расм-русумлари ва бу эътиқодий инончлар тизими билан алоқадор маросим қўшиқлари ҳамда айтимларида шамолнинг афсонавий ҳомийси – Хайдар ёки Мирхайдар номи тилга олинади. Илгарилари деҳқонлар ўриб олинган буғдойни хирмонда янчиб, донни сомондан ажратаётганда шамол эсмай қолса, бир сиқим сомонни таёқ учига боғлаб, хирмон устига қистириб қўйишган ва «Хайдар буванинг йўлига битта нон садақа қилдим!» – дейишган. Агар шамол эсиб, таёқ учидаги сомонни учуриб кетса, хирмондаги дондан бир қисмини эҳсон қилиб, кам таъминланган оила-ларга тарқатганлар.

Мамлакатимиз бўйлаб фольклор экспедицияларида юрганимизда, мавсумий маросим айтимларида шамол пирига «Мирхайдар» деб мурожаат қилинишининг ҳам гувоҳи бўлдик. Масалан, 2003 йилнинг 24 октяб-рида Бойсун туманининг Ариқусти маҳалласида яшовчи кекса деҳқон Умбар бобо Хўжамов билан суҳбатлашганимизда, “хирмон совураётганда шамол бўлмаса, “Ё тасаддуғингиз бўлай, Мирхайдар, қувват беринг!» – деб шохани тайлайверар эдик. Мирхайдарга сиғинар эдик», – деган эди.

Бинобарин, шамол пири Хайдар образи билан алоқадор мифологик тасаввурлар ўзбек фольклорининг қадимий қадриятларидан бири бўлиб, қачонлардир бу афсонавий ҳомийга мурожаат қилиб шамол чақириш маросими ўтказилганда ана шу ғаройиб ҳомий номини айтиб шамол эсишини сўраш кенг расм бўлган. Биз томонимиздан олиб борилган тадқиқотлар натижасида қачонлардир миришкор деҳқонларимиз томонидан ҳар йили буғдой ўримидан сўнги хирмон совуриш мавсумида ўтказиб келинган анъанавий шамол чақириш маросими қўшиқлари ва айтимларининг кўплаб намуналари тўпланди.

Биз халқ оғзаки бадиий ижоди дурдоналарини излаб Навоий вилоятининг Нурота туманидаги Сойкечар қишлоғида бўлганимизда, ҳаво дим бўлиб, шамол эс-маса, хирмон совураётган деҳқон сопол ёки чинни идишларни тақиллатган қўйи хуштак чалиш асносида:

Шамолнинг қўёвор,

Сомони сендан,

Буғдойи мандан,

Хайдар-о, Хайдар,

Боланг сувга оқди,

Югур ушлаб ол! – деган айтимини ёзиб олган эдик.

Шофирконлик Турсуной Ўрунованинг эслашича эса унинг бобоси хирмон совураётганда:

*Хайдар-о, Хайдар,
Шамолнинг қайтар,
Боланг кудуққа тушиди,
Уйинг қайғуга тўлди,
Хайдар, Хайдар, келақол,
Шамол бўлиб эсақол,
Буғдойи менга фойда,
Сомонини олақол!* – деб хитоб қилиб, хуштак чалган экан.

Шамол пирига мурожаат қилаётган деҳқон агар Хайдар ўз марҳаматини дариғ тутмаса, уни махсус неъмат – сомон билан сийлаяжани айтади. Чунки хирмон совураётганда деҳқон қўлидаги паншахаси (Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Жигачи қишлоғида бу асбобни бодёвоқ дейдилар) билан янчилган буғдойни тепага қаратиб отади. Буғдой дони оғир бўлгани учун хирмонга тўкилади, сомонни эса ғир-ғир эсаётган шамол учуриб бориб, сал нарироқдаги тўсиқ олдига йиғади. Шу боис деҳқонлар Хайдар донни деҳқонга қолдириб, сомонини ўзи олиб кетади, деб тасаввур қилганлар.

Айрим жойларда деҳқонлар шамол пирига хирмондаги дондан ҳам «улуш» чиқарганлар. 1988 йилнинг саратонида Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Банги қишлоғида яшовчи Эшон бува Абдиевдан ёзиб олганимиз қуйидаги айтим фикримиз далилидир:

Хайдар оға, Хайдар оға,

Шамолнинг қайтар, оға,

Отиздаги буғдойимнинг

Ярмини қилдим садаға.

Бу айтим замирида халқимизнинг Хайдар култига сиғиниш удумининг ўзига хос бир кўриниши – шамол чақириш маросимида шамол пирига қурбонлик қилиш анъанаси ўз ифодасини топган. Назаримизда, илгарилари ҳар бир деҳқон олинадиган ҳосилнинг маълум бир қисмидан ҳосилдорлик кулътларини ритуал таом билан сийлаш мақсадида махсус маросим оши тайёрлашда фойдаланган. «Даладаги буғдойнинг ярмини сенга садақа қилдим», – деганда олинажак дондан махсус таом пишириб, шамол пири Хайдар ҳақида бахш этилиши назарда тутилган.

Маълумки, **хайдар** – сочининг алоҳида магик қудратга эга деб тасаввур қилинган қисми – **кокил** маъносини ҳам билдиради. Айни пайтда бу рамзий деталь шамол пири образининг анъанавий атрибутларидан бири вазифасини ҳам бажаради. Юқоридаги маросим қўшиғида ҳам Хайдар образининг алоҳида белгиларидан бири – шамол пирининг кокили борлиги ҳақида

маълумот берилган. Халқимизнинг одатига кўра фарзанд кўргани билан боласи турмайдиган оилада чақалоқ туғилса, бола ёшига етганда унга «соч тўйи» қилинади. Бола ўсиб-унсин, зиён-заҳматлар озор етказмасин, деган ниятда бошнинг энса қисмидаги «қорин сочи»дан бир тутамини қирқмасдан қолдирадilar. Ана шу кокил «**ҳайдар**» дейилади. Шамол чақириш маросими айтимларининг айрим намуналарида Ҳайдарнинг мифологик қиёфаси кокил детали воситасида тасвирланганининг ҳам муайян тарихий асослари мавжуд. Аждодларимизнинг эътиқодий қарашларига кўра деҳқоннинг мурожатини эшитиб йўлга чиққан Ҳайдар кокилини силкитиб келаётган пайтда шамол кўзгалар эмиш. Бу мифологик эътиқод Навоий вилоятининг Қизилтепа туманидаги Арабон қишлоғида яшовчи М.Орзиевадан ёзиб олинган куйидаги маросим кўшиғида ҳам яққол кўзга ташланади:

*Ҳайдар-о, Ҳайдар,
Кокилингни силкит!
Хотинингни уйку босди,
Болангни сув оқизди.
Ҳайдар-о, Ҳайдар,
Кокилингни силкит!*

Демак, Ўрта Осиё халқлари мифологиясида Ҳайдар образи елкасига тушиб турадиган кокилларини ҳилпиратганча, қулочини кенг ёзиб келадиган асотирий персонаж сифатида тасаввур қилинган.

1989 йилнинг июнида Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Қассоббаёт қишлоғида яшовчи Дурси момо Аллашеванинг бизга айтиб берган куйидаги айтимда эса шамол қари ота-онасидан айрилиб, ғирт «етим»га айланганлиги, барча мерос унга қолганлиги баён қилинади:

*Ҳайдар-о, Ҳайдар,
Шамолингни кўй, Ҳайдар!
Отанг-онанг ўлибди,
Моли сенга қолибди!*

Шу қишлоқлик Яхши момо билан суҳбатлашганимизда олотликларнинг шамол чақириш билан боғлиқ маросимида ижро этилган қадимий кўшиқнинг нисбатан тугал сақланган намунасини ёзиб олишга муваффақ бўлдик. Момонинг айтишича, қадимгилар бугдой совуриладиган палла шамол бўлма қолса, дарҳол олов ёқиб, чўп кади (сувқовоқ)ларни куйдиришаркан. Сув қовоқни куйдириш удуми ҳам сув култи билан боғлиқ. Аёллар Ҳайдар бобонинг ҳақиқа ис чиқаришган, кади куйдираётганлар эса:

*Ҳайдар оға, Ҳайдар,
Шамолингни қайтар.
Ўғлинг ўра кетди,
Қизинг қира кетди.
Ўғлинг керак бўлса,
Арқон олиб югур.
Қизинг керак бўлса,
Кетмон олиб югур.
Ҳайдар оға, Ҳайдар,
Шамолингни қайтар!* – деб кўшиқ айтишган экан.

Шамол чақириш маросимида «чўп кади» (сувқовоқ) куйдириш одати бошқа ҳудудларда ҳам қайд қилинган. Қоракўл туманининг Жиғачи қишлоғида яшовчи чўпон Бардиш Султоновнинг айтишича, шамол бўлмаганда илгарилари чўпон-чўлиқлар кўй-эчкиларнинг калла суяқларини ҳамда сув, мой солишда ишлатиладиган кадиларни тўплаб куйдиришган экан. 77 ёшли Иззат биби Маждиванинг хотирлашича, Ғиждувон туманининг Улфатбиби қишлоғида хирмон совураётганда шамол

бўлмаса, кексалар шамол чақириш учун дарҳол олов ёқиб, чўп кадини куйдиришган. Фарғона вилоятининг Бувайда туманидаги Олтинкўрғон қишлоғида шамол чақириш учун мевали дарахтга сувқовоқни осиб кўйиб ёқишган ва:

*Мирҳайдар, Мирҳайдар,
Шамолингни бер, Ҳайдар,
Ҳайдарали-ю! – дейишган.*

Фарғона водийсида шамол ҳомийси сифатида тасаввур қилинган мифологик персонаж “Мирҳайдар”, “Ҳайдарали” дейилган. Фарғона вилоятининг Учкўприк туманидаги Сарикўрғон қишлоғида яшовчи Адолат Маждивадан ёзиб олинган маълумотга кўра шабада бўлмаган пайтда:

*Ҳайдарали, кел-кел,
Елпиғичим, кел-кел,
Ҳайдарали, хўп-хўп,
Елпиғичим, хўп-хўп, –* деб айтим айтишган.

Шамол чақириш маросимининг Ҳайдар култи билан боғлиқ талқинида ижро этилган кўшиқлардан бирини фольклор тўпловчи Йўлдош Султонов ёзиб олиб оммалаштирган. У нашр этган матн бадиий жиҳатдан анча пишиқлиги ва табиатга магик воситалар ёрдамида сирли йўсинда таъсир ўтказиш билан алоқадор қадимий халқ қарашларини ўзида сақлаб қолганлигига кўра муҳим илмий қимматга эга:

*Ғарамларни яйратиб,
Увотга босиб кўйдим.
Елкасига игна санчиб,
Қурбақа осиб кўйдим,
Ҳайдар, шамолингни олиб кел!*

*Ҳовузлар сасиб кетди,
Бақа тўн босиб кетди,
Боғ бува соқолидан.
Бир тутам осиб кетди,
Ҳайдар, шамолингни олиб кел!*

Бугдойни ўриб-йиғиб олган деҳқон похолни обдан қуритмасдан янчмади. Бунинг учун бугдойи ўриб олинган даланинг бир четини кетмон билан текислаб, ён-верини бегона ўтлардан тозалайди. Ўрилган бугдой ғарамларини ана шу жойга яйратиб босиб кўяди, ёйиб қуритади. Обдан қурисин учун уёқ-буёққа ағдариб ҳам туради. Кейин ғарамларни ўртага йиғиб, уч-тўртта эшак ёки хўкизларни хўпга кўшиб, бугдойни янчади. Ана шундан сўнг деҳқон тезроқ шамол эсишини кута бошлади. Баъзан бир неча кунлаб ҳаво дим бўлиб, ғир этган шабада эсавермаса, хирмоннинг таги нам тортиб, ғалла чиримаслиги учун сомонни тез-тез ағдариб турадилар. Шу тариқа бир неча кун бесамар ўтиб, кутилган шамолдан дарак бўлавермаса, деҳқон қадимгилар одатига амал қилиб, битта қурбақани тутиб олади-да, елкасига нина санчиб, хирмон устига ўрнатилган таёққа осиб кўйиб, юқоридаги маросим кўшиғини айтади. Хўш, нега энди айнан қурбақани бунчалик қийнаш керак бўлиб қолди экан?

Шарқ халқларининг деҳқончилиги билан боғлиқ културларини тадқиқ этган В.В.Евсюковнинг ёзишича, қурбақа образи қадимги мифологияда ёмғир ва сув тимсоли сифатида талқин қилинган экан. Хусусан, кўҳна Чин асотирларида олам уммонининг эгаси бўлмиш улкан самовий қурбақа ҳақида ҳикоя қилинган. Бу миф сюжети Шимолий Америка ва Австралияда яшовчи маҳаллий аҳоли фольклорида ҳам қайд қилинган: қурбақа бутун бир ҳовузнинг сувини бир сипкорганда ичиб кўяди, аммо

одамлар уни мазах қилаётганини кўриб, ҳафсаласи пир бўлади-ю, ютган сувини тўкиб юборади. Қадимги одам тасаввурида сув, ёмғир каби табиат неъматлари билан боғлиқ ҳолда муқаддаслаштирилган афсонавий қурбақа образи аста-секин ҳосилдорлик ва қут-барака рамзига айланиб кетган².

Ўрта Осиё ҳудудида олиб борилган археологик қазув ишлари чоғида қурбақа шаклидаги сопол ҳайкалчалар ва турли-туман тақинчоқлар топилган. Сополлитепа кўргони атрофидан қурбақанинг тошдан йўниб ишланган жажжи ҳайкалчаси топилган бўлса³, Тупроққалъанинг юза қатламларидаги V асрга оид қадимий ибодатхона қолдиқлари ўрганилаётганда олимлар қурбақа шаклида ясалган мунчоқ дона-сига дуч келишган⁴. Чунки «Ўрта Осиё халқларининг хунармандчилиги санъатида қурбақа образидан намгарчилик ва ёмғир ифодаси, бахт ва омад тимсоли, яъни бамисоли тумор сифатида фойдаланилган»⁵.

Қурбақанинг самовий ҳодисалар билан алоқадорлиги ҳақидаги халқ қарашлари ёмғир ва шамол чақириш маросимларида унга ҳосилдорлик тимсоли сифатида муржаат қилиш анъанасини келтириб чиқарган. Шу боис Тоғли Олтой шомонларининг чилдирмасидаги рамзий чизгиларнинг мифологик моҳиятини синчиклаб ўрганган этнограф Л.П.Потаповнинг қайд этишича, шомон доирасининг куйи қисмига илон, калтакесак, ёмғир чувалчанги билан бир қаторда бақа сурати ҳам чизилган. Маълум бўлишича, «коль еези», яъни «кўл эгаси» сифатида тасаввур қилинган «бақа» шомоннинг яқин кўмакчиларидан бири сифатида оғир беморларни даволашда ёрдам берувчи жонзот, деб қаралган⁶.

Бизнингча, қурбақанинг қудуқ билан боғлиқлиги мотиви қурбақани сув-ёмғир тимсоли сифатида тушунтирувчи қадимий мифларнинг бевосита таъсирида яратилган. Қадимги одам қурбақани ҳосилдорлик, қут-барака тимсоли сифатида эъзозлаганлиги учун шамол чақириш маросимида ҳам бу жониворнинг магик қудратидан нажот кутганлар. Қурбақанинг елкасига игна санчиб осиб қўйиш, яъни жониворни қийнаш удуми шамол пири Ҳайдар култи тўғрисидаги халқ қарашларига боғлиқ бўлмаган ҳолда мустақил эътиқодий инонч сифатида халқ орасида аввалдан мавжуд бўлиб, маросим фольклори жанрларининг баддий эволюцияси давомида бу икки хил мифологик эътиқод бирлашиб кетган. Аслида қурбақа – табиат ҳодисаларига ўз ҳукмини ўткази оладиган ёвуз кучлар кушандаси деб қаралганлиги боис одамлар уни қийнаш орқали шамолни эсишдан тўхтатиб қўйган деб тасаввур қилинган ёвуз кучларни жиловлашга уни мажбур этишган.

Энди Ҳайдар култи билан боғлиқ мифологик тасаввурларнинг тарихий асослари масаласига тўхталиб ўтайлик. Кўпгина тадқиқотчилар Ҳайдар ҳақидаги халқ қарашлари Муҳаммад пайғамбаримизнинг куёви Ҳазрат Али тўғрисидаги афсоналар асосида юзага келган деб ҳисоблайдилар⁷. Аммо бизнинг этнофольклористик кузатишларимиз эса Ҳайдар култининг юзага келиши Али ибн Абу Толиб шахсининг муқаддаслаштирилиши анъанаси билан боғлиқ бўлмай, аждодларимизнинг испомдан бурунги мифологик инончлари, биринчи навбатда, табиатни мўътабарлаштириш билан алоқадор эътиқодий қарашларга бориб тақалишини кўрсатди. Ўзбек халқ маҳсуми маросим қўшиқлари ва айтимларида шамол ҳомийсининг номи сифатида қўлланилуви

«Ҳайдар» атамасининг келиб чиқиши ҳам халифа Али шахси ва унинг афсонавий сифати (шер – ҳайдарга монандлиги)га алоқадор эмас. Бу мифонимнинг ўзаги мамлакатимизда яратилган муҳташам ёзма ёдгорлик – «Авесто»да номи тилга олинган шамол маъбуди «Vata» атамасига боғланади, деб ҳисоблаймиз.

«Авесто»да икки нафар шамол худосининг номи «Vayu» ва «Vata» тилга олинган. Бу мифологик атамаларнинг ўзаги «va» лексемаси бўлиб, қадимги ҳинд-эрон тилларида бу сўз «эсмоқ» (яъни шамол эсиши) маъносини билдирар экан. Қадимги мифологиядаги шамол ҳомийсининг исми паҳлавий матнларида «Vat», яъни «шабада манбаи», турк-манихей ёзма ёдгорликларида эса «wadziwanta» тарзида қўлланилган бўлиб, «Авесто»даги «Vata» – жанубдан эсадиган шамол худосининг исмидир⁸.

«Авесто»да тасвирланган шамол тангриси Вайю ўзида жангу жадал, ғалаба ва омад худосининг айрим сифатларини ҳам мужассамлаштирган. Қадимги ҳинд-эрон мифологиясида шамол худоси сифатида тасаввур қилинган персонаж ҳинд «Веда»ларида Ваю деб тилга олинган бўлиб, муқаддас ичимлик Сомани илк бор таби кўрган асотирий қахрамон деб қаралади. Қадимги мифологияда Вайю образи билан бир қаторда шамол ҳомийси сифатида Ватага ҳам эътиқод қилинган. Вата дуалистик табиатга эга бўлганлиги боис жанубий ва шимолий шамоллар фарқланган⁹.

Шамол ҳомийси ёки худоси Vata ҳақидаги мифологик қарашлар Ўрта Осиёда яшаган қадимги элатлар дунёқаршида муҳим ўрин тутганлигини археологик топилмалар ҳам тасдиқлайди. Чунинчи, қудратли Кушон империясининг хоқони, миллоднинг 78–123 йилларида яшаган Канишка ҳамда унинг II аср учинчи чорагида ҳукм сурган вориси Хувишка томонидан зарб қилинган мис тангаларда чопиб бораётган одам тасвири туширилган. Тангадаги эркак киши тасвирининг кўриниши ва сурат остида Vad деган ёзув мавжудлигига асосланган мутахассислар қадимий тангаларда шамол тангрисининг тасвири туширилган бўлса керак, деб тахмин қилмоқдалар. Бу эса ўша пайтларда «Авесто»даги шамол тангриси ҳақидаги қарашлар ўртаосиёликлар орасида кенг шуҳрат қозонганлигини кўрсатади. Бунинг устига шамол ҳомийсининг сўғдча атамаси ҳам «Авесто» мифларида номи тилга олинган шамол худоси образи исмига ўхшаш экан¹⁰.

«Авесто»даги шамол тангриси «Vata» ҳам магик қудратга эга бўлганлиги, яъни сочи узунлиги туфайли барча шамолларни ўз измига бўйсундира олган. Шамол тангриси образининг мифологик қарашлар тизимидаги тадрижий ривожидан давомида «Vata» атамаси асосида «Ҳайдар» номи юзага келган. Сочнинг алоҳида магик кучга эгалиги ҳақидаги тасаввурлар эса болаларга табаррук кокил – ҳайдар қўйиш удумида ўз ифодасини топган.

Бизнинг фикримизча, шамол ҳомийси сифатида тасаввур қилинувчи Ҳайдар ёки Мирҳайдар образининг тарихий-мифологик асослари зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто»да тасвирланган шамол тангриси – «Vata» ҳақидаги эътиқодий қарашларга бориб тақалади. «Vata» образи эса аждодларимизнинг зардуштийликдан ҳам илгариги эътиқодий инончлари, табиат ҳодисаларини мўътабарлаштириш билан боғлиқ мифологик тасаввурлар, ҳосилдорлик култиларига

siginish anʼyanalari zaмирида юзага келган ҳамда ҳомий куч тимсоли сифатида мифологик персонажлар тизимидан ўрин олган. Юқоридаги мулоҳазаларимизни куйидагича умумлаштириш мумкин:

Биринчидан, «Vata» ва «Ҳайдар» образлари орасидаги тарихий-генетик алоқадорлик мавжуд бўлиб, ҳар иккала образ ҳам муайян табиат ҳодисаси – шамол култи билан боғлиқ. Қадимги деҳқонларнинг ҳосилдорлик култи билан алоқадор мифик тасаввурлари тизимида шамол тангриси сифатида талқин қилинган мифологик ҳомий образининг тадрижий ривожини натижасида шамол пири – Ҳайдар тўғрисидаги халқ қарашлари келиб чиққан.

Иккинчидан, «Vata» ва «Ҳайдар» образларининг мифологик табиати сочининг магик қудратига ишониш аънаналарини ҳам ўзида мужассамлаштирган.

Учинчидан, «Vata» ва «Ҳайдар» атамаларининг фонетик қурилиши ҳам ўзаро яқин бўлиб, ҳар иккала мифологема таркибида қадимги ҳинд-европа бобо тилида сўзлашган аҳоли лаҳжасида «шамол эсиши», «шамол» маъноларида қўлланилган «va» // «vay» // «vat» ўзаги мавжуд. Шунга кўра Ҳайдар мифологемасининг шаклланиш босқичлари ва бу атаманиннг этимологик жиҳатдан келиб чиқишини тахминан куйидагича таърифлаш мумкин: **Va → Vata → Vayta → ayta → Hayta (+ar) → Haydar**. Яъни лисоний-этимологик жиҳатдан Ҳайдар атамаси икки узвдан иборат: **Hayt + ar**. Мифологеманиннг биринчи қисми зардуштийлик мифологиясидаги шамол ҳомийси «Vata» атамасининг фонетик ўзгаришга учраган кўриниши бўлса, **ar** «одам», «маъбуд», «эркак киши» маъносидаги сўздир.

¹Қайнар булоқ, Болалар фольклори. (Тўпловчи: Й.Султонов). Т.: Юлдузча, 1991. 28-бет.

²В.В. Евсюков. Мифология китайского неолита. Новосибирск: Наука, 1988. С. 94–95.

³У. Раҳманов. Хозяйственные помещения за пределами крепости Сапаллитепа // История материальной культуры Узбекистана. Вып.13. Ташкент, 1977. С. 24.

⁴Е.Е. Неразик. Раскопки городища Топрак-кала // Археологические открытия. 1974. М: Наука, 1975. С. 509.

⁵Л.И. Ремпель. Цепь времен. Вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. Ташкент, 1987. С. 37.

⁶Л.П.Потапов. Шаманский бубен качинцев, как уникальный предмет этнографических коллекций // Материальная культура и мифология. Л.: Наука, 1978. С. 135.

⁷В.Н. Басилов. Заключение // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. М: Наука, 1986. С. 201; Б.Саримсоқов. Ўзбек маросим фольклори. Т.: Фан, 1986. 136-бет; Асотирлар ва ривоятлар. 1-китоб. (Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: М.Муродов, М.Шайхова). Т., 1991. 33-бет.

⁸Б.А. Литвинский. Семантика древних верований и обрядов памирцев // Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. М., 1981. С. 104–105.

⁹И.В. Рак. Мифы древнего и раннесредневекового Ирана. СПб.: Журнал «Нева» «Летний Сад», 1998. С.158–459.

¹⁰Б.А. Литвинский. Кўрсатилган мақола. 105–106-бетлар.

Obidjon KARIMOV,

filologiya fanlari nomzodi,

Namangan davlat universiteti katta o'qituvchisi, Xalq ta'limi a'lochisi

ADABIYOT DARSLARIDA ADABIY-TANQIDIY MAQOLALARDAN FOYDALANISH

(Abdulla Oripovning “Tilla baliqcha” she’rini o’rganish misolida)

Annotatsiya. Mazkur maqolada poetik metaforaning o'ziga xos xususiyatlari shoir Abdulla Oripov ijodi, xususan, “Tilla baliqcha” she’ri misolida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: metafora, poetik metafora, obraz (timsol), she'r-o'xshatish, she'r-allegoriya, she'r-ramz (yoki she'r-simvol), badiiy hukm (predikat).

Аннотация. В статье рассмотрены поэтические метафоры на примере творчества любимого народного поэта, Героя Узбекистана Абдуллы Арипова, в частности на материале стихотворения “Тилла баликча”.

Ключевые слова: метафора, поэтическая метафора, образ (символ), поэтическое сравнение, поэтическая аллегория, поэтический символ, художественный предикат.

Annotation. The article outlines the specific features of poetic metaphor on the base of the poem “Tilla baliqcha” (“Golden fish”) by Abdulla Oripov, an outstanding poet and Hero of Uzbekistan.

Kew words: metaphor, poetic metaphor, symbol, comparison, allegory, poetic symbol, poetic conclusion.

Ma'lumki, akademik litseylar adabiyot darslarida mavzuga doir adabiy-tanqidiy maqolalardan foydalanishning ahamiyati benihoya katta. Adabiy-tanqidiy maqolalarda adabiyotshunoslik masalalari, badiiy asar (epik, lirik va dramatik) tahlili haqidagi nazariy qarashlar, xulosalar batafsil bayon qilinadi. Bunday maqolalar o'rganilayotgan

mavzuga aloqador bo'lishi, talabalarga mavzu yuzasidan qo'shimcha ma'lumotlar berishi, asarni tahlil qilishda asosiy manba vazifasini o'tashi lozim bo'ladi. Biz shundan kelib chiqqan holda masalaga yondashdik.

Akademik litseylarning 3-kursida Abdulla Oripov she'rlarini o'rganish uchun 2 soat vaqt ajratilgan.

O'rganishga tavsiya qilingan she'rlar orasida "Tilla baliqcha" (1965) nomli she'r ham bor. She'rni o'qish va tahlil qilish jarayonida quyidagi ma'lumotlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Xalqimizning sevimli shoiri Abdulla Oripov bir o'rinda suhbatdosh savollariga javob bera turib, "Tilla baliqcha" she'ri haqida bunday deydi: "Ummon yuzini ko'rmay yashayotgan erksiz baliq to'g'risidagi bu she'r bir timsol. "Tilla baliq" "hovuz" darajasida fikrlashga, yashashga mahkumligini aytish orqali o'sha davrdagi hayot manzarasini ko'rsatishga harakat qilganman"¹.

Avval she'rning to'liq matniga e'tibor qarataylik:

*Tuxumdan chiqdi-yu, keltirib uni
Shu loyqa hovuzga tomon otdilar.
Tashlandiq ushoq yeb o'tadi kuni,
Xor-u xas, xazonlar ustin yopdilar.
Dunyoda ko'rgani shu tor hovuzcha
Va gavjum tollarning achchiq xazoni.
Menga alam qilar, tilla baliqcha
Bir ko'lmak hovuz deb bilar dunyoni!*²

Ko'ryapmizki, shoir "bu – bir timsol" deganida o'sha tasvirlayotgan timsol bilan ifodalayotgan narsa bitta emasligini nazarda tutadi. "Tilla baliqcha" she'ri o'z vaqtida turli talqin-u bahslarga uchrangani, turli munosabatlar uyg'otgani bizga yaxshi ma'lum³. Jumladan, she'r yozilganidan qariyb chorak asr keyin muallif uni mana bunday talqin qiladi: "Mazmuni shu: *torgina hovuzda yashaydigan baliqcha* "Dunyo shu ekan-da", – deb o'tib ketyapti. Ammo bunda tilla baliqcha aybdor emas, muhit aybdor. *Suvi eskirib, buzilib qolgan hovuzni ko'rganmisiz? Unda yashayotgan baliqning erkin nafas olishi naqadar qiyin bo'ladi. Ba'zi baliqlar o'sha suvga, o'sha muhitga ko'nikib yashayveradi. Ammo ko'nikolmaganlar uchun bunday hayot tarzi haqiqiy azob. Sho'ro tuzumidagi muhit ham inson erkini ana shu darajada bo'g'ib tashlagan edi*" (IV jild, 301-bet).

A.Oripov she'rni "timsol" deb atamoqda. Agar "timsol" so'zini "obraz" so'zining sinonimi sifatida ishlatilayotganini e'tiborga olsak, shoir to'la haq. Ikkinchi tomondan, "timsol" so'zi *misol*, *masalan* kabi so'zlar bilan o'zakdosh ekanligini esga olsak, haqiqatan ham shoir bir narsani boshqa narsa misolida anglash va anglatishga harakat qilgan, ya'ni bu jihatdan ham so'zni o'rnida ishlatgan. Xullas, bu she'rda yaxlit obraz yaratilgan va shu obraz orqali boshqa narsaning mohiyatini ochishga harakat qilingan. Demak, she'rda badiiy tafakkur metafora prinsipi asosida kechadi. Lekin unda metaforik ma'noning yuzaga chiqishi bir-biridan farqlanadi. Ma'noning yuzaga chiqishi jihatidan, odatda, timsol she'rning uchta ko'rinishi ajratiladi: **she'r-o'xshatish**, **she'r-allegoriya** va **she'r-metafora**⁴. Biroq, bizningcha, bu tasnifga aniqlik kiritish zarur va bu haqda quyiroqda to'xtalamiz.

She'r-o'xshatish bilan **she'r-metaforani** farqlash xuddi o'xshatish bilan ko'chim darajasidagi metaforani farqlashdagi kabi. Ya'ni she'r o'xshatishda o'xshatilayotgan va o'xshayotgan obyektlar mavjud bo'lishi bilan birga ularning orasida o'xshashlik borligi ifoda etiladi (xuddi o'xshatishda vosita bo'lganidek). She'r-metaforaga "Ko'zgu parchalari", "Me'mor umr bo'yi..." kabi she'rlarini misol sifatida keltirishimiz mumkin. Mazkur she'rlarda o'xshatish vositasi ham ifo-

dalangan (birinchisida: "shoir yuragi... chil-chil singan ko'zguga o'xshash"; ikkinchisida: "me'mor... go'zal imorat quradi", "Xuddi shu singari, qurgaymiz biz ham Umr deb atalmish go'zal binoni") bo'lib, ularda metaforik ma'noning yuzaga chiqishida kompozitsiya hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

She'r-o'xshatishdan farqli o'laroq, she'r-metafora hamda she'r-allegoriyada bittagina obyekt tasvirlanadi, ya'ni bitta obraz yaratiladi. Shu jihatdan qaraganda, A.Oripovning timsol she'r degani aslida keyingi ikkisi, ayniqsa, she'r-metaforaga ko'proq mos. Chunki ularda lirik mushohada predmeti matnda ochiq aks etmaydi, u xayolda, ya'ni tafakkurdagina mavjud bo'ladi. Aksincha, she'r-o'xshatishda mushohada predmeti ham, u haqdagi hukm (predikat) ham matnda aks etadi. Masalan, "Ko'zgu parchalari" she'rda lirik mushohada predmeti – voqelikning shoir ijodida o'ziga xos in'ikos etishi. U haqdagi badiiy hukm (predikat) voqelikning ko'zgu parchalarida akslanishiga qiyosan aytilgan: shoir qalbi ham ko'zgu kabi chil-chil bo'lgan, shuning uchun voqelikni yaxlit aks ettira olmaydi. "Tilla baliqcha"da esa, agar uning lirik mushohada predmeti A.Oripov o'zi aytgan yuqoridagi masala desak, bu narsa matnda aks etmaydi. Matnda predikatning o'zi, ya'ni mushohada predmeti haqidagi hukm mavjud, xolos. She'rning nima haqda ekanligini, ya'ni predmetini o'quvchining o'zi anglab olmog'i kerak. Demak, bu holatda professor D. Devidsonning: "metafora tilning tushi. Tushning ta'biri tush egasi bilan ta'birchi hamkorligida amalga oshadi"⁵, – degan fikriga to'la amal qiladi. Albatta, bu yerda hamkorlik so'zini biroz boshqacha ma'noda, ya'ni shoir va she'r-xon uchun umumiy kontekstning mavjud bo'lishi, shunday kontekstga ega bo'lish yo'lidagi hamkorlik ma'nosida tushunish kerak. Zero, shoir ko'zda tutgan ma'noni anglash uchun o'quvchi o'sha masalani she'rning lirik mushohada predmetiga aylantirgan sharoitni his qila olishi zarur. Aks holda, shoir ko'zda tutgan ma'no reallashmaydi, ayni paytda, she'rda tasvirlangan holat bir obraz sifatida o'zga ma'nolarni yuzaga chiqarishga asos bo'laveradi. Demak, "Tilla baliqcha"ning turli talqinlarga uchrashi sababini, avvalo, shu joydan qidirish va buni tabiiy hol deb qabul qilish to'g'ri bo'ladi. Zero, birinchidan, she'r yozilgan vaqtda dunyoqarashi shoirnikidan farqlanuvchi, masalan, sho'ro muhitini "ko'lmak hovuz" his qilmagan yoki uni ayni ummon deb bilgan kishilar ham bo'lgan; ikkinchidan, orada o'tgan vaqt mobaynida "ko'lmak hovuz" hissi dolzarb bo'lmay qoldi, demak, buni o'z tanasida his etib ko'rganlar bilan yangi avlod she'r-xonlarining anglashi farqli bo'lishi turgan gap. Bundan shu narsa anglashiladiki, yaxlit bir obraz sifatida matnda konkret predmet bilan bog'lanmagan "Tilla baliqcha"da dunyoga kelgan vaqtdan boshlab turlicha ma'nolar (demak, turlicha talqinlar) imkoniyati bo'lgan va bu imkoniyat unda hozir ham, keyin ham saqlanaveradi.

Shu o'rinda **she'r-metafora** bilan **she'r-allegoriya** ning farqi masalasiga to'xtalishimiz zarur. Buning uchun avval shuni aytish kerakki, biz she'r-metafora deb atayotgan hodisani adabiyotshunoslikda ko'proq she'r-simvol (yoki she'r-ramz) yoki ramziy she'r deb yuritiladi⁶. Biroq bunday she'rda ham ko'chma ma'no o'xshashlik asosida anglanadi. Masalan, "Tilla baliqcha"dagi obrazlar tizimini olaylik:

“ko'lmak hovuz”

“tuxumdan chiqishi bilan shu hovuzga tashlangan...
tilla baliqcha”

“umri ushoq yeb o'tayotgan... tilla baliqcha”

“dunyo shugina deb bilgan... tilla baliqcha”.

Biz bekorga tilla baliqchani uchta qilib olmadik. Negaligini bilish uchun sho'ro hokimiyati qat'iy qaror topganidan keyin tug'ilgan, sho'ro ruhida tarbiyalangan va sho'ro muhitida yashagan odamning holatini tasavvur qilaylikda, shu asosda she'rdagi obrazlar tizimining o'sha davr voqeligidagi analoglarini sanaylik:

Sho'ro tuzumi

*tug'ilishi bilan shu muhitga tushgan... odam
ushoq (erk, imkon, maosh, axborot va h.k.) yeb umri
o'tayotgan... odam*

sho'rodan tashqaridagi dunyodan bexabar... odam

Bizningcha, she'r yozilgan davr kishilarining ko'pchiligi, ayniqsa, yoshlari yuqoridagi tizimlarning mos elementlari orasida o'xshashlik borligini ilg'ay olish uchun ruhan tayyor bo'lganlar. Shuning uchun ham o'z davrida she'r tushunilgan, tegishli qadrlangan. Ayni paytda, mafkura ta'sirida qotib qolganlarning ko'pchiligi ham buni payqaganlar, shuning uchun ham unda “zararli g'oya”ni ko'ra olganlar va o'z mavqelaridan kelib chiqib tanqid qilganlar. Tavsif etilgan holat “Tilla baliqcha”ning o'xshashlik asosida idrok qilinishini ham, she'rda yaratilgan obraz bilan voqelik o'rtasida real o'xshashliklar mavjud bo'lganini ham ko'rsatadi. Shunday ekan, “Tilla baliqcha”ni she'r-ramz (yoki ramziy she'r) degandan ko'ra she'r-metafora (yoki metaforik she'r) deyilgani haqiqatga yaqinroq bo'ladi. Zero, o'z vaqtida akademik V.M.Jirmunskiy simvolist shoir A.Blok she'rlarini tahlil qila turib: “Simvol metaforaning alohida bir turi”, – deb aytgani bejiz emas. Uning ta'rifiga ko'ra simvol voqelikdagi biron narsaning obrazini ichki kechinmaning belgisi sifatida olgan metaforadir⁷. Xuddi shunga o'xshab A.Oripov ijtimoiy hayotdagi mavjud holatning belgisi sifatida ko'lmak hovuzda yashayotgan tilla baliqcha obrazini oladiki, bu mohiyat e'tibori bilan metaforadir. Shunday ekan, metafora asosida yaralgan va metafora asosida tushuniluvchi “Tilla baliqcha”ni she'r-metafora deyish ilmiy jihatdan to'g'ri bo'ladi.

Endi she'r-metafora bilan she'r-allegoriya orasidagi farqqa kelsak, buni bir-biriga bog'liq ikki jihatdan ko'rsatish mumkin. Birinchisi, she'r-allegoriyada metaforik ma'no subyekti (yaratuvchisi) muallifning o'zi bo'lsa, she'r-meta-

forada o'quvchi ham metaforik ma'noning to'laqonli subyekti bo'ladi. Shunga ko'ra ikkinchisi, she'r-allegoriyada muallif o'quvchisini muayyan bir ma'noni tushunishga yo'naltiradi, she'r-metaforada esa obrazni qanday tushunishga yo'nalish berilmaydi. Ya'ni she'r-metafora (she'r-simvol) matnida tasvirlangan narsa bilan ifodalangan narsa orasida bog'liqlik mutlaqo ko'zga tashlanmaydi. Shuning uchun ham unda yaratilgan obraz superlogik obraz sanalib, bu obrazning tasvir va ifoda planlari mustaqil holda yashaydi⁸. Bu esa she'r-metaforada yaratilgan obraz o'z ma'nosida ham, ko'chma ma'noda ham qabul qilinaverishi mumkin deganidir. Ko'rinadiki, “Tilla baliqcha”da “ko'lmak hovuz” – suvi aynigan chog'roq hovuzchani, baliqcha esa baliqchani anglataveradi. Shu bilan birga bevosita ma'nodan ko'chma ma'no ham o'sib chiqaveradi.

“Adabiyotshunoslik lug'ati” mualliflari allegorik obraz “ko'zda tutilgan ma'noga ishora qilinishini taqozo etadi” degan qarashdan kelib chiqib shunday yozadilar: “A.Oripovning “Tilla baliqcha” she'ri nihoyasidagi “Menga alam qilar tilla baliqcha Bir ko'lmak hovuz deb bilar dunyoni” satrlari ko'zda tutilgan ma'noga ochiq ishora bo'lib, obrazning allegorikligini belgilaydi. Agar shu ishora bo'lmay, avvalgi satrlardagi tasvir bilan cheklanilganda, obrazning tasvir va ifoda planlarining har biri o'z holi-cha mustaqil bo'lardiki, bu holda obraz ramziy (simvolik) sanalar edi⁹”. Bizningcha, “Tilla baliqcha”ning oxirgi satrlari ko'zda tutilgan ma'noga ochiq ishora emas, balki lirik subyektning tasvir predmetiga emotsional munosabatidir. Buni “Ko'rgan bilganlarim” deb nomlangan tarjimayi holida A.Oripovning o'zi ham tasdiqlaydi: “Ishxonamiz yonida bir sassiq hovuz bo'lib, unda uch-to'rtta tilla baliq og'zini kappakappa ochganicha o'lar holda kun o'tkazardi. Boshqa shoirlar qatori o'sha baliqlarning holiga achinib, men ham “Tilla baliqcha” degan she'r yozib, baloga qolganman...” (I jild, 10-bet). Shu ma'noda “Tilla baliqcha”da yaratilgan obrazni allegoriya, uning o'zini she'r-allegoriya deyish, bizningcha, to'g'ri emas.

O'quvchilarga bu xildagi ma'lumotlarni tavsiya qilish ularda ijodkorlikni o'stirishga yordam beradi hamda adabiy ta'lim jarayonining ilmiy asosga qurilishini ta'minlaydi. Shuningdek, o'quvchilarning u yoki bu mavzu bo'yicha olgan nazariy bilimlari takomillashtiriladi, mustaqil ishlash ko'nikmalari shakllantiriladi, o'z fikrlarini ilmiy tarzda asoslash malakalari o'stiriladi.

¹A. Oripov. Tanlangan asarlar. To'rt jildlik. 4-jild. T., 2001. 301-bet.

²A.Oripov. Tanlangan asarlar. To'rt jildlik. 1-jild. T., 2000. 75-bet. Barcha misollar shu manbadan olinganligi bois keyingi o'rinlarda kitob sahifasi qavs ichida ko'rsatildi.

³Qarang: S.Meliyev. Tilla baliqchani fojiasi// O'zbekiston adabiyoti va san'ati. 1989-yil 23-iyun; S.Meliyev. Lirik fojeli //O'zbek tili va adabiyoti. T., 1991. 3-son; Ya.Qosimov. Tilla baliqchani to'li. // Sharq yulduzi. 1986. 12-son. 182–184-betlar; Ya.Qosimov. Uyg'onish sadolari. T., 1991.

⁴Б.П.Иванюк. Метафора и литературное произведение (структурно-типологический, историко-типологический и прагматический аспекты исследования). Черновцы: Рута, 1998. С. 215–228.

⁵Д.Дэвидсон. Что означают метафоры // Теория метафоры. М.: Прогресс, 1990. С. 173.

⁶Qarang: Б.П.Иванюк. Метафора и литературное произведение (структурно-типологический, историко-типологический и прагматический аспекты исследования). Черновцы: Рута, 1998. С. 215–228; D.Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. T.: Fan, 2007. 74–75-betlar.

⁷V.M.Jirmunskiy. Введение в литературоведение. М., 2004. С. 333.

⁸Qarang: D.Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. T.: Fan, 2007. 74–75-betlar

⁹Adabiyotshunoslik lug'ati. T., 2010. 24–25-betlar.

Yorqinjon ODILOV,

Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti ilmiy xodimi

SO'Z MA'NOSIDAN TEST MA'NISIGACHA...

So'z – til deb atalmish hodisaning asosiy boyligi. Uning tabiatini – ma'no nozikliklari-yu injaliklarini o'rganish, o'zlashtirib olish esa katta ma'naviy mulkdir. Ona tili kursidan yaxshi ma'lumki, so'zning ma'no qamrovi va u bilan bog'liq turli xil lisoniy hodisalar – so'zning o'z va ko'chma ma'nosi (leksema va leksik ma'no), ma'no ko'chish usullari, ko'p ma'nolilik, so'zning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari, ibora va tasviriy ifodalar, sheva so'zlari va atamalar, eskirgan va yangi so'zlar leksikologiya bo'limida o'rganiladi. Shu sababli kirish imtihonlarida ham leksikologiya bo'limi asosidagi test topshiriqlarida shu kabi mavzular qamrab olinadi. Navbatdagi maqolamizda ana shu mavzular bilan bog'liq (o'quvchi-abituriyent uchun murakkabdek tuyuladigan) ayrim test topshiriqlarini tahlilga tortamiz.

Birinchi tahlil. Tilshunoslikka oid adabiyotlardan ma'lumki, tilning taraqqiy etishida ko'pma'nolilik (polisemiya)ning alohida xizmati bor. O'quvchining so'z ma'nolarini nozik farqlashi va uni nutqda to'g'ri va o'rinli qo'llay olish darajasi ham so'z ma'nosi bilan bog'liq hodisalarni puxta bilish hamda bu boradagi malaka va ko'nikmalarini oshirib borish bilan bog'liq. Ko'plab test savollarining so'z ma'nosi, uning shakl-ma'no munosabati masalasiga qaratilishida ham shu maqsad mujassam. Quyidagi testga e'tibor qarataylik: *I ustunda berilgan so'zlar ko'chma ma'noda qo'llanganda II ustundagi qaysi so'zga ma'nodosh bo'la oladi?*

I	II
1) yugurmoq	a) paydo bo'lmoq
2) o'ymoq	b) muddat; davr
3) bahor	s) azob bermoq

- A) 1-b; 2-s; 3-b
B) 1-s; 2-a; 3-s
C) 1-a; 2-s; 3-b

D) bu so'zlar o'zaro sinonim bo'lmaydi.

Birinchi ustundagi so'zlar va ularning ko'chma ma'nolari bilan bog'liq misollarni yuqoridagi parallellikda ko'rsatamiz:

1.	Yugurmoq	Bir zumda ko'ngliga anglab bo'lmas ilqlik yugurdi, ya'ni ko'nglida iliq tuyg'ular paydo bo'ldi.
2.	O'ymoq	Kimga hasrat qilsam bag'rimni o'yib, Kimdan yuragimga tilasam malham, ya'ni ko'ngliga azob berib.
3.	Bahor	Yoshlik – umrning eng rangin davri, eng go'zal bahoridir, ya'ni umrning ma'lum bir muddati, davri.

Demak, **yugurmoq** so'zi **paydo bo'lmoq** bilan, **o'ymoq** so'zi **azob bermoq** bilan, **bahor** so'zi esa **muddat, davr** so'zlari bilan o'z ko'chma ma'nolarida ma'nodosh bo'ladi. Shunga ko'ra, to'g'ri javob **C** variant.

Ikkinchi tahlil. So'zlarning shakl-ma'no munosabati doirasida shakldoshlik, ma'nodoshlik, zid ma'nolilik,

paronimlik kabi hodisalar test topshiriqlari qilib beriladi. Bunday testlar ikki xil ko'rinishda qo'yiladi: 1) ma'lum bir shakldosh, ma'nodosh, zid ma'noli yoki paronim so'z yoxud so'zlar berilib, ularning nazariy jihatlarini aniqlash topshiriladi; 2) ma'lum bir nazariy qoida berilgani holda unga mos misollarni aniqlash topshiriladi. Masalan: *Qaysi javobda faqat shakldosh so'zlar berilgan?*

- A) savdo, rux, pilla B) oqibat, rasta, savat
C) soch, baho, sayoz D) sado, palata, rasta

Mazkur testning **A** javobida barcha so'zlar shakldosh so'zlardir: **Savdo I** – oldi-sotdi, savdo-sotiq. **Savdo II** – inson hayotda uchraydigan g'am-tashvish, mashaqqat va kulfat. **Rux I** – shaxmat o'yinidagi sipoh, to'ra. **Rux II** – kishining yuzi, ruxsor. **Rux III** – kimyoviy element. **Pilla I** – ipak qurtining mahsuli; tabiiy ipak olinadigan xomashyo; ko'pgina hasharotlar g'umbagining himoya qobig'i, **Pilla II** – tish milking shishib yiring boylashi. Garchi **A** javob to'g'ri bo'lsa-da, o'quvchi-abituriyentni **B** javobdagi so'zlar ham ikkilantirib qo'yadi. Diqqat qilamiz: **oqibat I** – qardronlik, do'stlik tuyg'usi. **Oqibat II** – oxirgi yakun, natija. **Rasta I** – bozorlarda bir turdagi mol bilan savdo qiladigan do'kon va shunga o'xshash joylar qatori. **Rasta II** – balog'atga yetgan payt, balog'at. **Savat I** – tol, tut, yulg'un novdalari va boshqa narsalardan to'qib tayyorlanadigan ro'zg'or buyumi. **Savat II** – savalamoq fe'lining ortirma nisbat shakli. **C** javobdagi dastlabki ikki so'z to'liq shakldosh bo'lsa-da, ammo har ikki **savat** so'zlari so'zning asos qism (savat - sava) orqali shakldoshlikni yuzaga keltira olmaydi. Shuning uchun bu javob variantini olib bo'lmaydi. **A** javobdagi barcha so'zlarda shakldoshlik hodisasi bor.

Uchinchi tahlil. Shakldoshlik hodisasi bilan bog'liq ushbu testni ham misollar asosida izohlash zarur. *Bir so'z turkumi doirasida o'zaro omonim bo'lgan so'zlarga grammatik qo'shimchalar qo'shilganda ham ular shakldoshlik munosabatini saqlab qoladimi?*

- A) saqlab qoladi
B) grammatik shakllar qo'shilguncha shakldoshlik saqlanadi
C) grammatik shakllar shakldoshlik munosabatini bar-taraf etadi
D) o'zaro shakldoshlik munosabati bo'lmaydi.

Masalan, bir so'z turkumidagi omonimlarga **Sir I** – yashirin tutilgan ish, gap, narsa. **Sir II** – yaltiroq mineral yoki moybo'yoq. **Sir III** – pishloq. Grammatik shakllar sifatida kelishik, egalik kabi shakllarni ko'rsatish mumkin. Masalan, **sir** so'ziga ularni qo'shib ko'raylik: **sirini** (aytdi), **sirini** (ko'chirdi), **sirini** (yedi); **siri** (ochildi), **siri** (ko'chdi), **siri** (tamom bo'ldi). Ko'rinadiki, grammatik shakllarning qo'shilishi shakldoshlikning yo'qolishiga olib kelmaydi, chunki bu so'zlardagi shakldoshlik hodisasi bir so'z turkumi (ot) doirasida yuzaga kelgan. Endi ayni grammatik shakllarni turli xil so'z turkumi doirasidagi shakldosh so'zlarga qo'shib ko'ramiz. Masalan: **Soch I** – odamning bosh terisida o'sadigan qil tolalar qoplamasi. **Soch II** – sepmoq. Sochni (taradi), (suv) sochdi. Ko'rinadiki, mazkur shakldosh so'z asosiga grammatik shakllarning qo'shilishi natijasida shakldoshlik saqlanib qolgani yo'q.

Negaki ushbu so'zlardagi shakldoshlik turli so'z turkumi (ot va fe'l) doirasida yuzaga kelgan. Demak, mazkur testning to'g'ri javobi – **A** variant.

Quyidagi test ham shunday tipda tuzilgan: *Shakldosh so'zlarning qaysi birlari o'zaro barcha grammatik shakllarda teng bo'ladi, ya'ni grammatik qo'shimchalar olganda ham shakldoshlik xususiyatini saqlab qoladi?* 1) suzmoq (ovqatni suzmoq) – suzmoq (suvda suzmoq) – suzmoq (shohi bilan suzmoq); 2) soch (sochni taramoq) – soch (urug' sochmoq); 3) qovoq (o'simlik nomi) – qovoq (ko'zning qovog'i); 4) tush (tush ko'rmoq) – tush (tush payti) – tush (pastga tush).

- A) 1, 2, 3, 4 B) 1, 2, 3
C) 2,3 D) 1, 3

Mazkur savolga to'g'ri javob topish uchun ularga bir xil grammatik qo'shimcha – shaklni qo'shib ko'rish lozim. Agar grammatik shakl qo'shilgan paytda ham so'zlar shaklan bir xilligini saqlab qolsa, demak, shakldoshlik hodisasi buzilmagan. Endi bu so'zlarga egalik, kelishik, zamon va shaxs-son shakllarini qo'shib ko'raylik: 1) oshni **suz+dik** – suvda **suz+dik** – qo'chqor **suz+di**; 2) **sochni** taradi – urug'ni **sochdi** 3) **qovoqni** ekdi – **qovoqni** solmoq; 4) **tushda** ko'rdim – **tushda** keldim – pastga **tushdim**.

Mazkur shakldosh so'zlardan **suzmoq I, II, III** (fe'l) va **qovoq I, II** (ot) so'zlari bir turkum doirasida bo'lgani uchun ularga qo'shimcha qo'shilishi bilan ham shakldoshlik saqlangan, ammo **coch I** ot va **soch II** fe'l so'z turkumiga mansub bo'lgani uchun qo'shimcha qo'shilishi bilan ulardagi shakldoshlik yo'qolgan. Tabiiyki, buning sababi ularga turli xil qo'shimchalarning birikishidir.

To'rtinchi tahlil. Ma'lumki, test savollarini to'g'ri yechishda savolni aniq va tugal tushuna olish muvaffaqiyatning bosh omilidir. Shuning uchun ham test tuzish jarayonida bu masalaga alohida diqqat qilinadi. Masalan: **Qishloqning husniga husn qo'shgan qaddi raso teraklar tik qomatlarini mag'rur ko'rsatib turadi. Ushbu gapda shakl va ma'no munosabatiga ko'ra qanday so'zlar ishtirok etgan?**

- A) ma'nodosh
B) shakldosh
C) paronim
D) ma'nodosh va shakldosh so'zlar

Diqqat qilinsa, savolda shakl va ma'no munosabatiga ko'ra ma'nodosh so'zlar – **raso** va **tik** so'zlari qo'llangan hamda ular o'zaro bir umumiy ma'noni anglatadi. Demak, ma'nodosh so'zlar degan javobni olish mumkin. Ammo o'quvchi-abituriyentning diqqatini tik so'zining shakldosh so'z ekanligi tortishi tabiiy. Negaki **tik** so'zi **raso** so'zining ma'nodoshi bo'lishi bilan birga, **tik** fe'lga nisbatan ham shakldoshlik kasb etadi. Shundan kelib chiqib, o'quvchi-abituriyent mazkur test topshirig'idagi **D** variantni ham tanlashi tabiiy. Endi testning savoliga diqqat qiladigan bo'lsak, unda so'zning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra bir guruhdagi so'zni emas, balki so'zlarni topish topshirilgan. Shakldosh deb atalayotgan so'z (ya'ni **tik**) esa bittadir. Shuning uchun mazkur test topshirig'ining to'g'ri javobi sifatida **A** variantni tanlash lozim.

Beshinchi tahlil. Paronimlar bilan bog'liq test topshiriqlari ham o'quvchi-abituriyent uchun ma'lum murakkabliklarni keltirib chiqaradi. Negaki ularda paronim so'zlar va ular bilan bog'liq ma'nolar yuzasidan zarur bilim – malaka yetishmaydi. Ba'zi paronim so'zlarni esa muayyan so'zning shevadagi varianti bilan adashtirib yuboradi-

lar. Masalan, “yopiq, berkitilgan” ma'nolarini anglatadigan **berkik** va **bekik** hamda “qalin emas, ko'ndalangiga ingichka” ma'nosini anglatadigan **yupqa** va **yuqa** so'zlarini paronim so'zlar deb olinishi ko'plab uchraydi. Aksincha, **yondosh** (yonma-yon – sifat) va **yondash** (yaqinlashmoq, ma'lum bir nuqtayi nazardan qaramoq – fe'l), **tarif** (to'lov stavka (haq)lari tizimi – ot) va **ta'rif** (narsa, belgi va harakat-holatning tavsifi, bayoni – ot) so'zlarini bitta so'z deb bilish, ularning ma'nolarini farqlamaslik ham test topshiriqlarini bajarish jarayonida ko'plab kuzatiladigan xato holatlardan biridir. Shu bois ba'zi testlarni izohlashga harakat qilamiz. Masalan: *Qaysi qatorda paronimlar berilgan?*

- A) *taxir – tamir* B) *battar – badtar*
C) *qism – qisim* D) *ta'm – tam*

Javoblarni ko'rib chiqamiz: **taxir** – “ta'mi og'izni burishtiradigan”, “dag'al, badhazm”, **taqir** – “qattiq qat-qaloq bilan qoplangan yer” ma'nosini; **battar** va **badtar** – “yomon”, “ziyoda, ortiq” ma'nolarini; **qism** – “butunning bo'lagi, parcha, bo'lak”, **qisim** – “siqim” ma'nosini; **ta'm** – “maza, tot”, **tam** so'zi esa tilda yo'q. Ma'lumki, paronimlar talaffuzi bir-biriga yaqin va o'xshash, bir tovush bilan farq qiladigan, ma'nolari boshqa-boshqa bo'lgan so'zlardir. Diqqat qilinsa, **A, B, C, D** javoblardagi so'zlarning talaffuzi yaqin, o'xshash, qolaversa, bir tovush bilan ham farq qiladi. **D** javobdagi **tam** so'zining o'zbek tilida yo'qligini hisobga oladigan bo'lsak, o'z-o'zidan bu javob istisno etiladi. **A** javobdagi **taxir – taqir** so'zlari bir qarashda paronimdek tasavvur uyg'otadi. Ammo **taqir**ning paronim jufti **taxir** emas, **tahqir**dir. Shuning uchun **A** variantni ham olib bo'lmaydi. **B** javobdagi **battar** va **badtar** so'zlari ham bir tovush bilan farq qiladi, tallaffuzi ham yaqin, o'xshash. Biroq bu so'zlar asli bitta so'zning ikki xil yozilishidir. Buni ular anglatadigan ma'nolardan ham ko'rish mumkin. Paronimlarning ma'nolari esa ma'nodosh bo'lmaydi. Demak, **B** variantdagi so'zlar ham paronim emas. Shuni ham qo'shimcha qilish lozimki, **battar** va **badtar** so'zlari izohli lug'atda har ikki shaklda bor bo'lsa-da, ularning har ikkisini to'g'ri yozuv shakli sifatida qo'llab bo'lmaydi. Shu bois T.Tog'ayev va boshqalar tomonidan tuzilgan imlo lug'atida bu so'zning to'g'ri imlo varianti sifatida **battar** shakli berilgan¹. Shunga ko'ra to'g'ri javob **C** variantidir.

Paronimlar yuzasidan beriladigan test topshiriqlarida adashmaslik uchun paronim va dublet so'zlarining o'rtasidagi farqlarni bilib olish lozim: 1) paronimlarning talaffuzi o'zaro yaqin, o'xshash bo'ladi; 2) paronim so'zlar bir tovush bilan bir-biridan farqlanadi; 3) paronim so'zlarning ma'nolari boshqa-boshqa bo'ladi; paronim so'zlarning turkumlari, ko'pincha, har xil, ba'zan bir xil so'z turkumda bo'ladi. Dublet so'zlar: 1) bitta so'zning ikki shaklidir: **tilchi – tilshunos, adab – odob**; 2) dublet so'zlar asli bitta so'z bo'lgani uchun ma'nolari ham birdir, chunki **adab** ham, **odob** ham “yaxshi tarbiya, ma'qul harakat” ma'nosini anglatadi; dublet so'zlarning turkumi ham faqat bir xil bo'ladi. Masalan, **boyo'g'li** va **boyqush** so'zlari ot so'z turkumiga mansub.

Oltinchi tahlil. Shu o'rinda o'quvchi-abituriyentlari-mizning bu boradagi bilimlarini mustahkamlash va sinovdan o'tkazish maqsadida dublet so'zlar yuzasidan ham ayrim test topshiriqlarini tahlilga tortamiz. Masalan: *To'g'ri ishlatilgan leksik dubletlarni toping.*

- A) aeroport – tayyoragoh B) student – talaba
C) musiqa – muzika D) B, C.

Dublet so‘z hisoblanishining zaruriy belgilaridan biri uning qo‘llanish darajasi hamdir. Shu bois **A** javobdagi **tay-yoragoh** so‘zining hozirgi o‘zbek nutqida qo‘llanmasligini nazarda tutgan holda, garchi ma’nolariga ko‘ra dubletlik talabiga javob bersa-da, bu variantni to‘g‘ri deb bo‘lmaydi. **B** va **C** variantlar (student – talaba, musiqa – muzika)dagi so‘zlar esa dublet so‘zga qo‘yiladigan talablarga to‘liq javob beradi.

Xulosa qilib aytganda, leksikologiya bo‘limi asosida tuziladigan testlarni to‘g‘ri yechish, avvalo, o‘quvchi-abituriyent lug‘at boyligining ko‘p va keng ekanligi,

qolaversa, so‘zning o‘z va ko‘chma ma’nolarini nozik tushuna olish va farqlay bilish darajasiga ham bog‘liq. Negaki savol shakldosh yoki ma‘nodosh so‘zlar yuzasidan qo‘yiladimi, zid ma‘noli yoki ko‘p ma‘noli so‘zlar asosida tuziladimi, baribir, so‘zning ma‘no tomonidan begona bo‘lmaydi. Shunday ekan, mavzuga oid nazariy ma‘lumotlarni puxta o‘zlashtirish bilan birga, yuqoridagi jihatlariga ham jiddiy e‘tibor qaratish lozim. Demak, so‘z ma‘nosidan test ma‘nisigacha bo‘lgan jarayondagi bu mashaqqatlar **TEST** deb atalmish ko‘p kalitli qulfning yagona kalitidir.

¹Mualliflar guruhi. O‘zbek tilining kirill va lotin alifbolaridagi imlo lug‘ati. T.: Sharq, 2012. 73-bet.

Dilnoza SHOXOBUTDINOVA,

Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti o‘qituvchisi

AYRIM FRAZEOLGIK BIRLIKLAR XUSUSIDA

Ma‘lumki, tilshunoslikda frazeologizmlar yuzasidan salmoqli tadqiqot ishlari amalga oshirilgan va aksar holda mazkur birliklar leksik hodisa sifatida talqin etiladi. Bizningcha, buning asosiy sababi frazeologik birliklarning yaxlit bir ma‘noni ifodalashidir. Bunga e‘tiroz bildirish qiyin, albatta. Ammo so‘z va ibora semantikasi bir-biridan farq qiladi. Ko‘pincha, iboralarda obrazli ifoda yetakchilik qiladi. Masalaning bunday qo‘yilishi izohtalab, chunki bunday yondashuvda frazeologizmining sintaktik tabiati e‘tibordan chetda qoladi.

Atoqli rus tilshunosi V. Solnsev ta‘kidlaydiki, “Semantika (ma‘no) – tilning qalbi”dir¹. Haqiqatan ham, so‘z ma‘nosi asosida muallif o‘z fikrini bayon qiladi. So‘z kommunikatsiyaga kirishishda vosita sifatida xizmat qiladi.

Shunday ekan, ikki yoki undan ortiq tillarning qiyosiy frazeologik talqinida ham semantika muhim ahamiyat kasb etadi.

To‘g‘ri, frazeologik birlik semantik strukturasi ma‘no biror narsa, belgi yoki harakat-holatni atashi uni leksik-semantik hodisa deyish uchun ma‘lum darajada asos bo‘la oladi. Ammo uning komponentlari o‘rtasida sintaktik munosabat qotib qolgan bo‘lsa-da, borligini nazarda tutadigan bo‘lsak, uni faqat semantik hodisa deb bo‘lmaydi. Masalan, o‘zbek tilida *ilonning yog‘ini yalagan* iborasi “ayyor, makkor” ma’nolarini bildirsa, quyidagi frazeologik birliklar ma‘nosi komponentlari ma‘nosiga mos keladi: *qovun tushirmoq (soddaligini namoyon qilib qo‘ymoq), it quvlagan soqovdek (shoshib qolmoq), yetim buzoqdek bo‘zlamoq (yolvormoq), ayyor tulki (nayrangboz)* va boshqalar.

Fransuz tilida: *Réveiller le coq pour lui dire de chanter – xo‘roz qichqirmasdan; la chèvre a pris le loup – bo‘ri bo‘g‘izlab ketdi (qo‘yni)* kabilar.

Shu o‘rinda ta‘kidlash joizki, har ikkala tillarda ham ushbu birliklar orqali anglashiladigan ma‘noda xalqning turmush tarzi ifodasi yetakchilik qiladi. Mashhur tilshunos olim A.V. Kuninning ta‘biricha, «...frazeologizmlar til xazinasidir. Frazeologizmlarda xalq tarixi, uning o‘ziga xosligi, turmush tarzi va madaniyati o‘z aksini topadi. Aksariyat frazeologizmlar milliy xarakterni aniq namoyon qiladi»². Chunki har qanday lisoniy birlikning paydo bo‘lishiga muayyan xalqning ruhiyati va turmush tarzi asos bo‘ladi. Ayni xususiyatlar til birliklarining umumiy ma‘nosida ham saqlanib qoladi.

Darhaqiqat, frazeologik birlik komponentlarining sintaktik munosabati turg‘unlashgan semantik yaxlitlikning vujudga kelishi uchun ham muhim. Shu bois sintaktik munosabatlarni tashkil etayotgan so‘zlarning grammatik shakllarini aksariyat hollarda o‘zgartirib bo‘lmaydi. Misollarga murojaat etish orqali yuqoridagi fikrlarni asoslash mumkin: 1. *Ha, sen ilonning yog‘ini yalagan, agar men seni gardaningni sindirksam, yurgan ekanman...* . [T.Malik]. 2. *Sen meni o‘zingcha tomdan tarasha tushganga yo‘ydingmi!? ...* [O‘.Hoshimov].

Berilgan misollarning birinchisida qo‘llangan *ilonning yog‘ini yalamoq* iborasining komponentlaridagi sintaktik munosabat o‘ta turg‘un tabiatli bo‘lib, ularni biror qo‘shimcha qo‘shish yoki grammatik shakllarini o‘zgartirish orqali boshqacha tusga kiritish imkoniyati yo‘q.

Ikkinchi misoldagi *tomdan tarasha tushgandek* iborasi komponentlarining sintaktik munosabati *-gan* kelishik qo‘shimchasi vositasida voqelangan.

Xulosa qilib aytganda, har ikki tilda ham frazeologik birliklar nutqqa alohida obrazlilik beradi. Ulardagi komponentlararo sintaktik munosabat ba‘zan saqlanib qolgan bo‘lishi mumkin.

¹V. Солнцев. К вопросу о семантике или языковом значении // Проблемы семантики. М. 1974.

²A.B. Кунин. Англо-русский фразеологический словарь. М., 1984.

Педагог ва ўқувчиларни халқимизнинг таниқли ижодкорлари, фанимизнинг илғор олимлари билан билвосита мулоқотини ташкил этиш адабиёт ўқитиш сифатини янада оширишга ҳисса қўшиши табиий. Шу маънода журналimizда ташкил этилган «Uchrashuv» рукнимизнинг навбатдаги меҳмони – Ўзбекистон халқ шоири Усмон АЗИМ бўлди.

ҲАЙРАТ – ҲАЁТ ИЛҲОМИ!

– Президентимиз Ислон Каримов “Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор!” рисоласида таъкидлаганидек, “Халқимиз адабиётни муқаддас ва улуғ бир даргоҳ деб билади. Ана шундай баҳонинг ўзи эл-юртимиз ҳаётида бу соҳа намояндаларига, уларнинг ҳаққоний сўзи, чуқур маъноли асарларига ишонч, ҳурмат-эътибор ва эҳтиром азалдан юксак даражага кўтарилганини яққол кўрсатиб турибди”. Шу маънода бугунги истиқлол ва ундан аввалги даврга гувоҳ ижодкор сифатида тил ва адабиёт таълими, ўқитувчилар фаолияти ва ўқувчилар руҳияти, орзу-мақсадлари ўртасидаги фарқни нималарда кўрасиз?

– Инсон руҳияти, онгу тафаккурини шакллантирувчи, тобловчи, тарбияловчи фан сифатида ўрганиладиган она тили ва адабиёт, тарих дарслари дарслар бир ёқлама қарашга асосан ўтилган. Буни ўша давр адабиёти персонажларининг фақат оқ ва қора, салбий ёки ижобий, яхши ва ёмон, бизникилар ёхуд душманлар сифатида талқин этилиши ҳам исботлайди. Эътиборлиси, мазкур давр қарашда мураккаб образнинг ўзи йўқ эди. Шу боис ҳам айни замонда яшаган илғор фикрли ва бир қатор ватанпарвар адиб ва шоирларнинг номлари умуман тилга олинмаган. Олинганлари эса қораланиб эсланган. Эркин фикрловчи ёзувчиларнинг ижодларини тақиқлаш, уларни “совет халқи номидан” ёмон отликқа чиқариш йўлидаги маҳдудларча зўравонлик шўролар даврининг адабиёт соҳасидаги ўзига хос “сиёсат”и эди. Кўп ҳолларда, ўша тузум ёки унга хизмат қилаётган “даҳо”ларни олқишлаб хушомадгўйликда ёзилган китоблари кўкларга кўтарилар, “мумтоз асар” сифатида мактаб ва олий ўқув юртлари дарсликлари тавсия этилар эди. Ҳатто кимни “севимли ёзувчи” деб аташ ҳам “юқори”дан белгилаб берилар эди.

Бугунги кун, албатта, ўзгача. Янги тафаккур, ҳур фикр, эзгу, бунёдкор ғоялар қадрли. Замонавий мактаблар, компьютерлар, янги жиҳозлар... Талабалар бемалол Чўлпону Фитратларнинг дарди юққан асарлардан таълим олишяпти. Орзу-умидлар ҳам инсоний, содда: оила, маҳалла, Ватандаги тинчлик, фаровонлик ва тараққиётга муносиб ҳисса қўшиш, фарзандлик бурчини шафаф билан адо этишда!

Маҳина АҲРОРОВА, Самарқанд туманидаги 6-умумий ўрта таълим мактабининг она тили ва адабиёт фани ўқитувчиси:

– Шеър – шоирнинг ибодати, инсонийлик манзилига йўл. Шеър, сизнингча, ўзи нима?

– Рост, шеърнинг нималиги ҳақида жуда кам ўйлаганман. Таърифлашга уринмаганман ҳам. Бошқа олиму шоирларнинг шеърга берган таърифларидан эса кўнглим у қадар тўлгани йўқ. Бироқ ёзаётганимда англайман, бу сатр – шеър, бу – аксинча... Ёзиш жараёнини эса онгорти бир тугён бошқарадиким, уни таърифлаб бўлмайдим. Ижод жараёни ва унинг гўзал туйғулари ҳаммаша бетаърифдир. Ундаги сирлилик ва руҳни қувватлантирадиган илоҳийлик моҳиятини сўз орқали ифодалаш душвор. Айтгандай, машҳур олим Ю.Лотман ҳам “...назм санъатнинг фанга моҳияти охиригача аён бўлмаган соҳаси” эканлигини айтиб ўтган.

Ўғилой ИМОМНАЗАРОВА, Қашқадарё вилояти Педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институти “Тил ва адабиёт таълими” кафедраси ўқитувчиси:

– Ижодингизда юрак тимсоли кўп: юрак – сарбон, куз – михланган дардгоҳ. Сўрамоқчи бўлганим: сўз юракка айлана олиши учун юрак “панжарасиз қолиши” шартми? Ёки...

– Шарт. Шеър энг озод қалбда қувватланади. Гап ҳақиқий шоир ва шеър ҳақида кетаётганигини тушуниб турган бўлсангиз керак...

Нигора РУСТАМОВА, Оҳангарон туманидаги 43-умумий ўрта таълим мактабининг она тили ва адабиёт фани ўқитувчиси:

TA'LIMI

– Ўқувчида эстетик дидни, умуман, адабиёт, санъатнинг маъно нозикликларини-да теран илғай оладиган шахс сифатида шакллантириш учун педагоглар ва ота-оналарга қандай маслаҳатлар берган бўлардингиз?

– Назаримда, санъат ва адабиётни ҳамма ҳам бирваракайига теран англай олмайди. Аммо, у, эҳтимол, техникага ўқувлироқ бўлар. Ўйлаб қарасангиз, ҳар бир инсон дунёга маълум бир вазифани адо этгани келгандай. Шу сабаб санъат оламига фарзандларимизни ўз эркида бошлаб келганимиз дурустроқ. Адабиётга эса, янги бир оламга кираётгандай ҳаяжонланиб кирилмоғи дуруст. Бунинг учун эса у ёшига мос ҳақиқий санъат асарига дуч келмоғи лозим. Унга адибнинг, рассомнинг, режиссёрнинг яратиш жараёнидаги ҳаяжони юқиши керак.

Менга қаердан юққан?

Ўйимизда “Ўтқан кунлар”ни овоз чиқариб ўқишгани эсимда. Ўшанда катта-кичик кўзларга ёш олганига гувоҳ бўлганман. Ўзим ҳам йиғлаганман. Эҳтимол, бу кўз ёш мени адабиётга олиб келгандир?

Адабиёт остонасида мурғак юракка ҳайратнинг ва дарднинг юқиши жуда муҳим. Қандай юқтиришни эса, рости, билмайман.

Саодат ҚАМБАРОВА, Янгийўл туманидаги 44-умумий ўрта таълим мактабининг она тили ва адабиёт фани ўқитувчиси:

– “Ёрижон” шеърининг ёзилиш тарихи ҳақида билмоқчи эдик.

– Бу шеър, ёдимда, ёзилганида ҳали ўттиз ёшга ҳам кирмаган эдим. Шеър “Шарқ юлдузи” журналида чоп этилгач, кўпчилик ижодкорлар табриклаганида хурсанд бўлганман. Кўп ўтмай бу шеърни бойсунлик Холиқ Хурсандов ниҳоятда бир инжа оҳангга солиб, кўшиқ қилди. Холиқ аканинг овози ниҳоятда гўзал: эшитсанг, бу дунёда юрак ҳам борлигини ҳис этасан, тўлғонасан...

Бу шеър – “умрини ишққа”, “хушёрликни тушга”, “беқанот қалбини қушга” алмашган “юракнинг қанотга айланиши”дир. Бу – ишқ сўзининг бир ёйилмаси. Ишқни англаш, ишққа талпиниш. Буни англамаганлар “Сен борни йўққа алмашдинг, қуёшни бир ғариб чўққа алмашдинг”, дейиши ҳам мумкин. Аслида “халқобни кўкка алмаш”ган, “юрар йўли – фалак” ошиқлар учун “юрак қанотга айланади”.

Саид РАҲМОНОВ, Ғиждўвон туманидаги 62-ихтисослаштирилган мактаб-интернат директори:

– Бугунги адабий жараёнда янгиланишлар, сизнингча, қайси жиҳатларда намоён бўлмоқда?

– Ўзимнинг тенгдошларимни ва ўзимдан ўн-ўн беш ёш катта ижодкорлар авлодининг ижодларини, имкониятларини ва истеъдод даражаларини яхши биламан. Бу икки авлод озми-кўпми ўзбек адабиётининг янгиланишига маълум ҳисса қўшди. Қандай ҳисса? Истеъдод янгиланиши, ранг-баранглигини барчага англади. Адабий жараёндаги янгиланишлар истеъдодларнинг ўзини намоён этиш асносида рўёбга чиқади, адабиётга янги ҳаво олиб киради.

...Халқнинг шаклланишида, унинг ўзини англаш жараёнида адабиёт етакчи рол ўйнайди. У ҳаммиса халқнинг онгини уйғотишга, унинг зўравонлар ўчириб юборишни маъқул биладиган тарихий хотирасини мустаҳкамлашга ҳаракат қилади; одамларнинг тақдирини тасвирлаш асносида бугуннинг суратини чизади; эртанинг орзумандалигида яшайди ва бу орзуларни элнинг эрларига юқтиради. У халқнинг руҳи ва онгига айланади. Гўзалликнинг, мутаносибликнинг манбаси сифатида одамларнинг дидини – жамиятнинг дидини юксалтиради. Мен чинакам адабиёт ҳақида гапиряпман. Адабиётнинг қай даражада тириклиги – халқ тириклиги даражасини ўлчаб берадиган мезондир.

Кумушбиби ХАЛИЛОВА, Олтинсой туманидаги 39-умумий ўрта таълим мактаби ўқувчиси:

– Янги авлод шеърининг қандай тасаввур қиласиз?

– Истеъдод ўз-ўзича рўёбга чиқмайди. Масалан, ижодкор ўз йўлида билимдон ва хайрихоҳ одамларни учратиши бу Оллоҳнинг ишоратидир. Истеъдодли одам билан суҳбатдош бўлмоқ ёш ижодкорни беқиёс ўстирадиган улуғ манба. Истеъдодларнинг бир-бири билан топилуви, баҳсу тортишувлар, дўстлик ва ҳатто очиқ-яширин рақобат – маълум бир даврда ижодни мукамаллик сари етаклайдиган йўлдир. Шунинг учун адабиётда тез-тез ижодий давралар пайдо бўлиб туради ва бу давраларнинг савияси ажиб бир тарзда турфа кўриниш олади. Яъни истеъдодларининг даражаси бир-бирига яқин одамлар ҳаётда ҳам қандайдир бир тарзда сараланиб, ижодий муҳитни яратади. Ижодкор учун бу ҳам бир босқич. Мен ижодкорга ўқимишли ва истеъдодли давра ҳам улкан устозлик ролини бажаради демоқчиман...

Нодира УМАРОВА, Мирзо Улуғбек тумани Халқ таълими бўлими она тили ва адабиёт фани методисти:

– Биламиз, “адабий оқимларни жуда ёмон кўрасиз”. Айниқса, улар сунъий равишда ташкил қилинса. Наҳотки, ҳали ҳам сизда “модернизм” сўзи “соцреализм” тушунчасидай ёқимсиз таасурот қолдирса? Ахир XX аср жаҳон адабиёти ривожига бундай бадиий экспериментларнинг ўрни катта-ку!

– Аввал ҳам ёзганман: оқимларни эмас, истеъдодларни яхши кўраман. Ҳали шеър ёзишнинг умумқоидаларини ўзлаштирмаганлар йиғилиб, ўзларини “фалон”миз деб эълон қилишса, ғашим келади. XX асрдаги “бундай экспериментлар” эса хорижда жуда улкан истеъдодлар томонидан амалга оширилган. Энди эса асарлари аллақачон мумтоз адабиётга айланиб бўлган Кафкани ҳам, Жойсни ҳам, Камюни ҳам, бошқаларнинг ҳам ёзиш услуби байналмилал умумжаҳон адабиёт томонидан ўзлаштириб бўлинганини гувоҳи ҳам бўлиб турибмиз. “Модернизм” ўрнига “постмодернизм” келиб, яна бир томонларга қараб кетаётганидан ҳам хабардормиз... Аммо бизда-чи? Ўзини “фалон”ман деб эъ-

лон қилган билан нима ўзгаради? Бу экспериментларни аллақачон хориж шеърятидан ўқиганмиз. Нима кашф этилди? Ҳеч нарса! Модернчиларнинг шеърлари ёмон таржима қилинган хорижликнинг шеърига ўхшайди.

Барно МИРКАМОЛОВА, Чилонзор туманидаги 179-умумий ўрта таълим мактабининг она тили ва адабиёт фани ўқитувчиси:

– Шеърларингизда миллий фольклорнинг таъсири катта: ёмғир, боғ, дашт, ўтов образларнинг кўплиги бунга далил. Нима деб ўйлайсиз, янги замон адабиётида миллий мифлар тизими ижодкорларимиз янгича асосда қанчалик бадий сайқаллай олди?

– Назаримда, бошқа замон бўлганда мен бахши бўлардим. Менга Алпомиш замонидан қолган ҳаётнинг узук-юлуқ парчаларини кўриш насиб этган. Қайтмайдиган бўлиб кетган у ҳаёт ёзганларимда қолгандан жуда бахтиёрман... “Миллий мифлар”га “бадий сайқал бериш иши эса ҳали якунига етгани йўқ. Назаримда, энди бошланди. Насиб қилса, “миллий мифлар”ни “сайқаллаш” давом этади. Мен халқ оғзаки ижодидан сув ичмаган истеъдод халқининг руҳи-ю қалбини тушунмайди, деб ўйлайман. Тушунадиганлар эса ҳали адабиётга кўп келади.

Малика ФОЗИЛОВА, ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти тадқиқотчиси:

– “Тонг отган тарафларда” драмангизда ғоя ва қаҳрамон тасвирига ёндашишда нималарга эътибор бердингиз?

– Бу асар “Ватанни қандай севиш керак?”, деган саволга менинг жавобим. Янада очиқроқ айтсам, васиятимдир. Шу сабабдан, асардаги ҳар бир ҳаракат, ҳар бир сўз шу ғояга бўйсундирилган. Умуман, ёзиш жараёни жуда сирли – ҳар томонга урилиб, аниқ бир сўзни, жумлани излаётганимда, у сенинг кўнгилга қувонч бахш этиб аллақайлардан пайдо бўлади.

Ва у ўша – сен излаётган ягона сўз, жумла эканлигини дарҳол биласан. Танийсан... Қаҳрамонлар тасвири ҳам шундан – бош ғоядан келиб чиқади.

Зумрад МАТҚУРБОНОВА, Урганч шаҳридаги 16-умумий ўрта таълим мактаби она тили ва адабиёт фани ўқитувчиси:

– Шеър, умуман, бадий асар тили қандай бўлиши керак деб ўйлайсиз?

– Бадий асар тили ҳар бир конкрет асарда ўзгачадир. Бу – ёзувчи истеъдодининг табиатидан, ёзиладиган асар воқеаларининг қачон ва қаерда юз берганидан, қаҳрамонларнинг феъл-атворидан ва яна ёзиш жараёнида рўй берадиган кўплаб ҳис-туйғулар билан боғлиқ.

Ғофуржон КОКИЛОВ, Олтинсой туманидаги 63-умумий ўрта таълим мактаби рус тили ва адабиёти фани ўқитувчиси:

– Усмон Азим шеърятини Куз фалсафаси сифатида қабул қиламиз. Шу ёшга кириб, инсон умри тийрамоҳ (куз)ини англадингизми? Бу англамлар тизими қандай, шакли қанақа?

– “Инсон умрининг тийрамоҳини”... англаёлмадим. Ҳеч англаёлмадим. Билмадим нимага? Бу тийрамоҳ – тугилиш ва ўлим каби сирли. У чексиз ва улуғвор. Куз – Оллоҳ жамолининг бир ғуссали жилвасиким, тизимини тополмайсан, шаклини ҳам тасаввур этолмайсан. Эҳтимол, бу билим умрининг сўнгги онларида келар? Билмадим...

Кузда яқин келар заминга Оллоҳ...

Кузнинг раҳматидан нечун жудосан?

Сен – менинг юрагим яратган гуноҳ,

Гуноҳим яратган – танҳо худосан.

Оятлар ўқийди кузнинг ҳар рўзи,

Ҳар япроқ бир ҳадис – терсам, майлими?

Ўрикнинг қонталаш баргидан ўзим

Баргдасталар тузиб берсам, майлими?

Кузакнинг рўйига боқиб бу оқшом,

Бир ҳол топмоқ керак яшамоққа мос.

Тобора олисда ҳаётдан ҳижрон,

Тобора кўришмоқ жон бермоққа хос...

Ерга кузда яқин – эшитгай Оллоҳ!

**“Til va adabiyot ta’limi” журнали мухбири
Улдона АБДУРАҲМОНОВА тайёрлади.**

